

MC
111.010

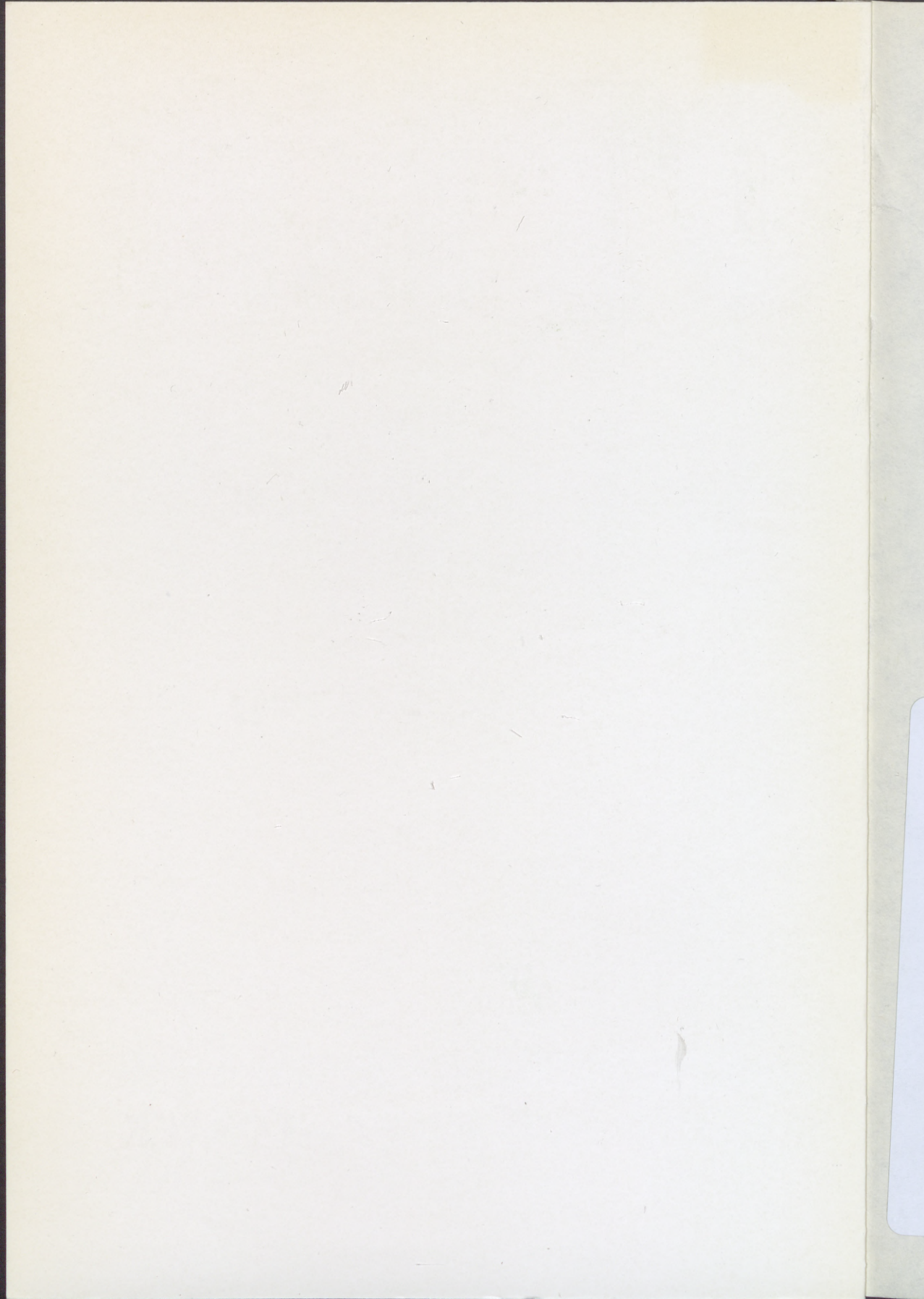
OTKA

Csanády András

**Az alapviszonyok
reformja,
avagy a halfej
és az értelmiség**

4

TÁRSADALOMELMÉLETI FÜZETEK

CSANÁDY ANDRÁS

AZ ALAPVISZONYOK REFORMJA,
AVAGY
A HALFEJ ÉS AZ ÉRTELMISÉG

BUDAPEST

1990.

Készült az MTA OTKA *A klasszikus és a mai marxizmus alapkategóriái*
című kutatási program keretében.

Felelős kiadó *Tőkei Ferenc*
A borító *Kun Gábor* munkája

MC 111.010

1990

ISBN 963.7450.43.2

0866-5028

Hozott anyagról sokszorosítva
9019467 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Előszó

Ezen írás első fogalmazványa 1988 tavaszán készült, az MSZMP fordulathozó pártkonferenciája előtt. Akkor azt reméltem, a bennefoglaltak hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a párt radikális belső reformoknak vesse alá magát, s ezzel nyisson kivezető utat az ország számára a gazdasági és politikai válságból. Sajnos ebben tévedtem:

- a párt mindmáig képtelennek bizonyult a gyökeres önbírálatra.
- írásomat pedig, alighanem éppen ennél fogva, mostanig nem sikerült megjelentetnem.

A szocialista hatalom gyakorlására szerveződött vezető réteg hamarabb belenyugodott a tőke restaurációjába, mint elért életszínvonaluk és befolyásuk elvesztésébe. Ahelyett, hogy végrehajtották volna a tulajdonviszonyok hosszú ideje érlelődő szocialista reformját s ezzel kitétek volna magukat a rostálódásnak és átalakulásnak, inkább kiegyeztek ellenfeleikkel. Meggyőződésükben amazokhoz igazodtak; eszmei alapjukat, a marxizmust nem bírálták és ellenőrizték, hanem elejtették mindenestül. Egzisztenciális indítékaikból kibontakozni nem tudván, nem találtak gondolati megoldást a válságra.

Politikailag tehát gyökeresen megváltozott az a helyzet, melynek elemzésére ez a tanulmány vállalkozott, gazdasági és társadalmi tekintetben viszont korántsem. E téren még alig változott valami, mialatt a hatalmi szerkezet teljesen átalakult. Ráadásul még ezen belül is azokat az összefüggéseket és sajátosságokat vettem célba, melyeket alapvetőeknek – tehát nehezen s ezért lassan változóknak – ítéltünk bízvást. Úgy gondolom – s lehet sajnos – ezek tekintetében írásom semmit sem veszített időszerűségéből. Sőt, az eltelt hónapoktól még valamicske igazolódást is nyerhetett.

Ezért az olvasót arra kérem, emelje tekintetét a rövidebb távlatok fölé s kíséreljük meg azokon túltekintve a történelmi léptékű összefüggéseket szemügyre venni.

1990. március

Csanády András

A félreszerkesztett szocialista tulajdon

Országunk vezetői – taktikai megfontolásból vagy őszintén – a "reformot" s annak jogosultságát azzal szokták kommandálni, hogy "az semmiképp nem jelent visszalépést a kapitalizmus felé". Valljam meg töredelmesen: én inkább Leninnel értek egyet, aki az általa kezdeményezett első piaccgazdasági reformot, a NEP-et, úgy értékelte mint elkerülhetetlen és korszaknyi időre szóló visszalépést, visszavonulást a kapitalizmus irányába. Ámde ... honnan? A szocializmusból vajon?

Dehogy! A hadikommunizmusból: visszafordulás az állandósult hadiállapotból a társadalmi és gazdasági békeviszonyokhoz. Felszámolása annak a háborús ideiglenességnek, melyben hosszú időre megrekedt az alakulófélben levő szocialista társadalom. Sztálin ugyanis az "egy országban" megvalósítandó szocializmus érdekében szántszándékkal visszatért a nagy nehezen túlhaladott hadiállapotokhoz, azokat mesterségesen állandósította, s így hajtotta végre – katonai kényszerzubbonyba öltöztetve – a Szovjetunió társadalmának első nagy átalakítását. A NEP felőrlődése óta súlyos fenyegetés tiltotta a *békés* szocialista viszonyok gyakorlati kutatását, de még elméleti vizsgálatát is. Ezért aztán békeállapotot nem is ismerünk mást, mint a tőkés viszonyokon nyugvót.

Így hát most, mikor égető szükség lenne a békegazdaságra, oda kell visszatérni érte, ahol lemaradt – vagyis a gazdálkodás kapitalista viszonyaihoz. Annak elemeit, eszközeit kell előkotorászni a lomtárból, s teret nyitni előttük, bánkódva. Mert a mai "létező szocializmus", a tulajdoni kérdés tisztázatlansága folytán, éretlen, nem önmagában életképes társadalmi forma. Nem lehet megállapodni benne, hanem csak továbbhaladni általa. Eddigi formájában ugyanis nem képes *magát* reprodukálni – csak forradalmi erőszakkal terjeszteni. Terjeszkedése és ebbeli megléte azonban a kapitalizmuson és annak válságain alapul. Annak tagadásából – a forradalomból – él. A tőke élősdije, mert rendszerét mindmáig ebből a tagadásból kapja. Mert a forradalom felszámolta ugyan a tőkésék osztályának tulajdonosságát, de azután mindeddig nem jutott el oda, hogy átalakítsa a termelés *tőkés* alapszerkezetét, magát a tulajdoni formát; a társadalom összetevékenységének a pénztulajdonon alapuló *felosztását és egyesítését*.

Az árutermelés – mint rendszer – kifejeletten maga a kapitalizmus. Annak megmaradva, ami; nem tudhat átlényegülni – friss tapasztalataink eszméltetnek rá: ragadozó természetét képtelen volt levetni. Leküzdhetetlenül *egy* sajátos termelési mód, egy bizonyos értékforma. Ez az értékforma tapad a benne előfeltételezett magánszemélyek viszonyaihoz; a tulajdonosban tőkeként való megjelenéséhez, a társadalom egészének tulajdon- és munkaképpen való kettéosztásához s a kettő dinamikus szembeállításához. Enélkül pedig egyelőre nem működik a mi társadalmunk munkamegosztási rendszere sem, a társadalmi munkamegosztás nélkül pedig nem működik az üzemi és vállalati munkamegosztásunk: termelésünk egészében ezért képtelen működni.

A NEP idején élő bolsevikok tudták ezt s magukat sem kímélve próbálták egymásból kihajszolni a megoldást. Elakadtak – és ennek folytán estek valamennyien

az erőszak áldozatául. A NEP előhaladtával ugyanis a szocialista árutermelés ellentmondásai valóban éleződtek. Ezt nem Sztálin találta ki. Az ő személyisége csak alkalmat talált ebben lényének kifejtésére. Ne képzeljük tehát pillanatig sem, hogy a szocialista árutermelés antinómiája túlhaladott, s ezért azt sem, hogy most nem szunnyadnak lesben kibomlásukra váró, sztálini alkatok. Ha a "megoldáshoz" valóban el akarunk jutni, meg kell előzni őket. Addig elérni a rendezett társadalmi állapotot, míg nem hullik megint az ő kezükbe a teljes hatalom.

A rendezettség: a seb tisztán tartása és gondos ápolása... mert begyógyulni egyelőre nem fog a befejezetlen forradalom nyitott folyamata. Szembe kell nézni azzal, hogy a reform kibontakozása – ha sikerül – először csakis az árutermelői szerkezet öntörvényű mozgásából adódhat. Ez pedig "napról napra szüli a kapitalizmust" már ma is – mikor még szinte meg sem kezdődött –, hát még holnap. A belátható közelebbi jövőben nemigen tudhatunk létrehozni merőben más munkamegosztást, jobbat az árutermelőinél, melyben az eszközök tulajdonilag termékenként elkülönült egységekben – üzemekben és vállalatokban – tagolódnak és adnak helyet a munkának.

A tulajdoni egységek tulajdonosi tevékenységeket, ezek mögött pedig és ezek egységeként valamiféle tulajdonost előfeltételeznek. "A tulajdonos az egész dolgozó nép" – ez nagyszerű erkölcsi eszmény, de az *anyagi tulajdon* formája mellett megmaradva végbevihetetlen. Fogalmilag abszurd, hiszen a "tulajdon" már fogalmában előfeltételezi valakiknek eleve kizárását, megkülönböztetését attól, aki rendelkezik. Történelmi kísérletek szélesedő köre tanúsítja már, hogy a fizikai munkának *önmagában* nincsen esélye az anyagi tulajdon megtartására és rendszeres működtetésére. A fizikai munka képtelen megszüntetni alárendeltségét azokkal a szellemi teljesítményekkel szemben, melyek a termelőeszközökben és a vállalati és piaci szervezetben megtestesülve felette tornyosulnak. Fizikai munkává éppen ez teszi, ez degradálja (akinek homályos, olvassa újra *A német ideológiá*-ban), mindaddig, míg nem képes amazokat a szellemieket bensőleg elsajátítani. Amikor viszont oda elér, akkor ezzel egyszersmind megszüntette önmagát – vagyis a munka fizikai egyoldalúságát és felosztottságát.

Addig azonban nem lehet közvetlenül ő maga a tulajdonos, hiszen azért maradt meg *fizikai* munkának, mert képtelen önmagát (és az egész termelési módot) a tulajdonként körülhatárolt termelőerők szintjére – illetve fölé – emelni; képtelen azt önmaga igazgatni. Ugyanakkor viszont elkerülhetetlen, hogy a társadalom termelőerői továbbra is elhatárolt, tulajdoni egységekben működjenek, s minden munkaerő ezek között legyen felosztva és azok igazgatása alá rendelve.

"Ezért gyakorolja tulajdonosi *hatalmát* pártja és állama révén" – mondják.

Ám legyen, de ezzel az előbbi nehézség csak áttevődik *ezekre* a közvetítőkre, a munkáspártra (hóna alatt a szakszervezettel) és az általa "vezetett" államhatalomra. Már akkor és ott is, ahol a munkáspárt nem került a forradalmi győzelem egyeduralmi pozíciójába (pl. a nyugat-európai szocialista pártok kormányra kerülésével), sokszorosán súlyosbodva azonban ott, ahol a hatalom megszerzéséig sikerült eljutnia. Például nálunk.

A forradalom győzelme után a leninista párt végeredményben két vonalon kereste ennek a kérdésnek a megoldását. Megpróbálta közvetlenül magából kitermelni a

szükséges szellemi tevékenységeket és szerkezeti formákat – ez volt a munkás- és katonatanácsok hadikommunizmusa és a proletkult zsákutcája; majd később az ehhez való szervezettebb visszatérés a sztálini központosítás és kollektív félelemben tartás útján. Másfelől megpróbálta önmagától elkülönítve, s felette csak korlátozást és ellenőrzést gyakorolva – ez volt a komisszárok szervezete a hadseregben, a népbiztosoké az államigazgatásban és végül ugyanennek ipari szervezete a NEP-ben.

Lényegük szerint mindezeket Sztálin megsemmisítette, amikor kiépítette először a párt hivatali szervezetét, majd a társadalom minden tevékenységi területét sorra alárendelte emennek. Ennek a hatalomnak alávetve egyesítette az egész népet. Aminek ára viszont az volt, hogy szinte teljesen megbénította az ország szellemi életét.

Radikálisan letompította a fizikai és szellemi tevékenységek közti különbséget, hiszen a központosítás révén a személyes vállalkozás és önálló cselekvés helyébe a központi akaratnak való üres és vak ázsiai engedelmességet állította vissza (Nagy Péter és Rettenetes Iván példája szerint – mint A. Tolsztojtól és Eizenstejntől is tudjuk); s ezzel a rutin és az olcsó sablonok elsőbbségét.

A vezető szerep így értelmetlen hosszú távú gyakorlása lehetetlenné tette a párt forradalmi társadalomkritikájának és átalakító feladatának érvényben tartását. A társadalom életének minden tekintetben való központosítása és hatalmi eszközökkel való irányítása nem maradhatott úgy fenn, hogy ki ne fejlessze következményeit a társadalom életének *spontán szerveződésében*. A korlátlan hatalom központi szervezetében tevékenykedő és benne élő egyének számára ellenállhatatlannak bizonyult az a szívóerő, mely őket arrafelé hajtja, hogy magukat objektív – szervezeti, intézményi – szerepükkel azonosítsák. Az ilyen egyén tisztára szubjektíven nem tarthatja fenn önmagában a megkülönböztetést közösségi szerepe és személye között; a szervezeti helye által neki kölcsönzött társadalmi erők és önmagában hordott személyes képességei között. Érdekeit, vonzódásait és törekvéseit ő sem élheti másképp, mint objektív helyzete szerint – ámde az ő helyzetük egybeesik a hatalmukba került társadalmi erőkkel. Mi tarthatná vissza őket attól, hogy e szerint és ezzel éljenek?

Ideológia és erkölcs – tanítják.

Rendben! De hát ki is az, akinek kezében mindezek vannak? Ki őrzi, ki alakítja az ideológiát, ki vigyáz az erkölcsre, ki ad példát a szokásokban? Eme réteg kivonhatta volna magát a valóság legáltalánosabb összefüggéseinek uralma alól, s az ő létüket tudatuk – egykori forradalmi eszményeik és tanaik – határoznák meg, nem pedig a társadalomban elfoglalt sajátos létük, csoportos hatalmi helyzetük?

A termelés ügyének a hatalom körében fogva tartása folytonosan ellenzi és felbomlasztja az objektív értékrendszert, s a hatalomgyakorló réteget kényszeríti abba a megkülönböztetett helyzetbe, hogy az értékelő döntéseket a piac tárgyi viszonyrendszere helyett ő határozza meg, a maga tudatában, a maga képességei szerint. Ezzel pedig az ő szubjektivitásuk kerül abba a leküzdhetetlen helyzetbe, hogy képviselnie kell ezekben a döntésekben az egész társadalmat, saját személyeik és olyan-amilyen összességük által közvetítve. Akarják, nem akarják; most már bennük testesül és jelenik meg a társadalmiság egésze, mivel ők egyesítik és osztják fel annak minden munkáját az általuk uralt és képviselt részegységek között. Így a köztük levő

osztzkodási folyamat (függőségi és személyi viszony) válik a termelés meghatározó viszonyává.

A központi hatalom meglétében előfeltételezve van azok köre, akik személyéből a központ és annak működése kitévődik. Nélkülük nem lehetne központi hatalom. Mikor Sztálin a NEP-pel a társadalmi autonómiák utolsó maradványait is felszámolta, és mindenhatóvá tette a hatalom központi szerveit, akkor az ezt hordozó társadalmi réteget zárta be és rögzítette ezzel sajátos helyzetében. A központositott vezetés – a társadalom teljes önrendelkezését képviselő apparátus – ezzel felfalta és magában feloldotta a pártot. Az ilyenképpen történt testületi korrumpálódás felett megjelenő egyéni korrupciók már csak látványosságok, a jéghegynek a vízből kilátszó csúcsai. A látható tünetek azonban gyógyíthatatlanok mindaddig, míg láthatatlan alapzatuk érintetlenül nyugszik. Lehetetlenség kikutatni és felépíteni a szocialista társadalomszerkezetet a párt vezetésével akkor, hogyha az annak apparátusába való bejutás egyet jelent a teljhatalom és a jólét világába való megérkezéssel, a tárgyi kritika és kockázat fölé való emelkedéssel. Forradalmi átalakító szerepét csak úgy és csak addig töltheti be a párt, míg az önfeláldozás és a nyereséget nem szerző szolgálat serege.

Az erőszakolt ipari felhalmozás társadalmi torzító hatása

Az apparátus vezető rétegét mi természetesen a jelenben viselt szerepe és annak követelményei szempontjából szemléljük. Ekkor azok a vonásai emelkednek ki, melyek alkalmatlanná teszik a hatalom további gyakorlására. A történeti előzmények vizsgálatakor azonban rá kell döbennünk és ki is kell mondanunk, hogy az ipari fejlődés növekedésének extenzív szakaszában ez a réteg s a proletariátus nevében általa gyakorolt hatalom – függetlenül jelenbeli vonzalmunktól vagy ellenszenvunktól – bármilyen nyersen is, de mégis betöltötte történelmi szerepét, legalábbis bizonyos döntő vonatkozásokban.

Ez a szerep ugyanis, lényege szerint, az elmaradt tőkés ipari fejlődés pótlása volt. Annak a gazdasági-kulturális felhalmozásnak lefolytatása a tőkés világ peremvidékein, mely a központi területen (Nyugat-Európában és Amerikában) a tőke öntörvényei szerint ment végbe. A peremvidéket azonban a centrum kialakulása éppen hogy lemaradottságában rögzítette, hiszen az értéktöbbletet tőle elszivattyúzza a tőkés piac világmechanizmusával. Annak nagy részét a centrumban fogyasztja és halmozza fel. A perifériák maguk javára csak úgy fordíthatják a felhalmozási folyamatot, úgy juthatnak saját társadalmuk munkájának erre fordítható többleteihez, ha szembehelyezkednek a centrum magasabb termelékenységével, elzárkóznak a világpiactól, az ott uralkodó értékviszonyoktól. A forradalom, majd utána a szocializmus "egy országban való felépítésének" megindítása ezt az elzárkózást valósította meg, utat tört a maga társadalmának, melyen az a tőkefelhalmozás eredményeihez – nem tőke formájában – hozzájuthatott. Nem az értéktöbblet magánkisajátításával (hiszen ez volt a tőkés világpiac működési elve), hanem annak a munka szempontjából felfogott és működtetett sajátos alakjával. A meglévő igen heterogén és egészében fejletlen gazdaságból kellett a lehető leggyorsabban felhalmozni egy korszerű ipar alapjait. E

célra tehát mozgósítani kellett az ország minden iparon kívüli forrását is. Visszatérni az eredeti felhalmozás feladatához.

Közgazdasági, azaz árucserefolyamatok közvetítésével ez elérhetetlen lett volna, hiszen a népesség óriási hányada élt még önellátó naturális gazdálkodásban, olyan termelékenységi fokon, melynek hasznavehető többletei igen korlátozottak voltak. A társadalmi munkamegosztás kifejlődése és szükséges átrendeződése a spontán indítékok alapján végzetlenül lassan zajlott volna csak le. A felhalmozás gyorsított megvalósításához s az erre igénybe vehető többletekhez döntően gazdaságon kívüli módszerekkel lehetett csak eljutni.

A központi irányítás nélkülözhetetlen volt a társadalom összetevékenységének illetően felgyorsított, gigantikus átrendezéséhez. Nemcsak az induláshoz rendelkezésre álló ipari bázis volt szűk, hanem az ahhoz tartozó és bővítéséhez szükséges közműveltség is. A hierarchikusan központosított szervezet biztosította a kis létszámú szakembergárda tudásának legszélesebb körű, leghatékonyabb kiaknázását és továbbfejlesztését. Ezenfelül és nem utolsósorban, az abszolutisztikus központi hatalom újító szerepének a birodalom népeinek távoli múltjába nyúló és megbecsült hagyományai voltak. Támaszkodni lehetett ezeknek eleven megszokásaira, s visszatérni gyakorlatára.

Ennek a gyakorlatnak lényeges eleme volt a gazdaságon kívüli eszközökkel való kényszerítés. Olyan cél felé törekedve ugyan, mely az egész közösség érdekében állott, azonban súlyos áldozatokat követelt, hosszabb időszakon át. A népesség többsége fel kellett adja ősi és viszonylag biztonságos életformáját, helyi közösségét, hogy átlépjen egy bizonytalanságokkal, ismeretlenségekkel teli, szűkös, nem egyszer keserves új életkeretbe. A többséget végső fokon az a kisebbség kényszerítette erre, amely közelebb állott a kitűzött forradalmi célokhoz, s azok kívánatosságát képes volt átélni és vállalni.

Mi legyen a kényszerítés módja és mértéke? Ez volt a nehéz kérdés.

Lenin eszköztárában az erőszak csupán korlátozott és átmeneti szerephez jutott. Nem riadt ugyan vissza annak alkalmazásától, de alapvetőnek mégis az önkéntességet, a szükségszerűség belátását, annak értelemmel való megnyerését tekintette. Egészében véve a demokráciát és a nyilvánosságot, hosszú távon csakis az egész társadalom tényleges öngazgatását. Az ő stratégiájában a forradalmi átalakulások ugyan az "élsapat" kisebbségi gondolkodásában és gyakorlatában öltének alakot, de *történelmi* megvalósulásig csakis a többség megnyerésével juthatnak. A többség belátásában első igazolását nyeri el a kisebbségi álláspont. Erre támaszkodva mindenkor ellenőrizheti magát. Az a kisebbségi kezdeményezés viszont, amely ennek nem teszi ki magát, könnyen csúszik át politikai kalandorságba. Ki van téve annak, hogy meghirdetett céljaival szögesen ellenkező eredményekbe sodródik bele. Leninnel szemben Sztálin az erőszakkal való kényszerítést, az azzal való megfélemlítést már legfőbb eszközévé tette. Őszinte gondolatait eleddig nem ismerjük ugyan, úgy tűnik azonban, ő kilátástalannak ítélte azt, hogy az ipari felhalmozáshoz és társadalomátalakításhoz meg lehetne nyerni a szovjet nép többségének hajlandóságát. A maga köré szőtt erőszakháló egyre szorosabban elszigetelte, mígnem hatalma teljesen személyi diktatúrává fajult, melyet a párt és a munkásosztály nevében és azoktól kikényszerített

közvetítéssel gyakorolt. Az egész nép rettegésben tartásával nemcsak parancsainak végrehajtását, hanem az önkéntesség *kollektív látszatát* is kikényszerítette. A megtévesztést, látszatkeltést, hatalmának alkotó mozzanataként céltudatosan alkalmazta.

A sztálini hatalom megkövetelte mindenkitől, hogy úgy viselkedjék, mint aki a szocialista felhalmozás eszményeivel tökéletesen azonosul. Az egyén, halálos kockázat terhe alatt, önként kellett részt vállaljon a kollektív hazudozásban. Az álüdvösség látszatának önként kellett alávesse magát. A szubjektivitásába hatoló erőszak még fokozottabban állt érvényben a közösségekre vonatkozólag. Gyűlések, felvonulások, szónoklatok, dalok, játékok, vizsgák, vallomások szertartásain sulykolták be és kötelezték el egymás előtt a közösség tagjai magukat az eszmei látszatoknak.

Ebben a társadalmi látszatvilágban voltaképpen a remélt és célba vett jövő volt megjelenítve. A jelen tényleges – bár szűkös – eredményei, felnagyítva és kiegészítve az álmokkal, s beteljesülésként dicsőítve. Így lett a befejezéséhez közeledő felhalmozásból kész és boldog "szocializmus", és lett halálos bűn, ha valaki ennek bármilyen kis részét kétségbe merete vonni. A kételkedőt, az ellentmondót, a másként gondolkodót, a nemzetközi osztályellenség ügynökként bélyegezték meg és pusztították el.

Mégis... kötelezővé csak azért lehetett tenni mindezt, mert nem volt *teljességgel* valótlan, nem volt *merőben* alaptalan. A magja mindvégig valóságos: a sivár, de történelmileg tényleg hatalmas jelentőségű felhalmozási átalakítás, az átalakulást kikényszerítő középpontban pedig *egyetlen személy*.

Az ő tevékenysége, akarata és személyisége testesítette meg az egész közösség egységét, távlati célját, és az annak érdekében kifejtett önkorlátozását. Bármilyen eszelős, mégis valóságos, hogy őbenne kapta ábrázolását a tömegek mindennapi érdekén kívülálló, teljességgel elvont társadalmi szükségyszerűség. A szocialista felhalmozásnak kizárólag ebben a formában sikerült történelmileg megvalósulnia. Az eszmeileg megfogalmazott cél ezen a módon: Sztálin személyének zsarnoki közvetítésével jutott érvényre – a bürokratikus vezetésben, annak igazgatási tevékenységében csakúgy, mint a félelem alá vetett tömegekben.

Ez a kizárólagos közvetítés megszüntette és magába olvasztotta az eszmékkal, azok közegében alakot öltött célokkal a *közvetlen* azonosulást. Megszűnt az egyén szabad döntése, s lehetősége, hogy annak révén emelkedhessék fel a közösség érdekéhez, nézőpontjához. Személyi hatalmával és annak apparátusával Sztálin közvetítette ugyan a felhalmozás teljesüléséhez vezető társadalmi együttműködést, de egyszersmind el is zárta annak történelmi lehetőségét, hogy a valóságosan önkéntes közvetítés működhessék. Ezzel pedig eltorlasztotta az ehhez szolgáló képességeket, eltorlasztotta ezek belső fejlődésének útját. A hamis fényű kulisszák mögött bezárta az egyént legkezdetlegesebb természetes önzésébe, szűkkörű és távlattalan magányosságába. Lerombolta a párt testületi, szerves életét, és azzal együtt ideológiai tudományos műhelyét – mindazt, ami a történelmi előrehaladás és változások közepette lehetővé tette volna a szocialista társadalmi forma további építését.

Ezekből a romokból kellett, hogy a folytatás mint újjáépítés kisarjadjon. Az egy személybe összpontosuló diktatúra csakis a felhalmozás követelményének tehetett eleget, s utána már mindenképp akadályozta a továbbhaladást.

A két társadalmi rendszer ellentéte az árutermelés összfejlődésén belül

A tőkés felhalmozás folyamatában a hosszú távú társadalmi érdeket a magántulajdon képviselte, s személyileg a tőkésnek testesítették meg. Az államban elkülönült társadalmi hatalom csak biztosította tulajdonukat, afeletti rendelkezésük állandóságát, szabályozta egymáshoz való viszonyaikat. A hatalom s a gazdálkodás ilyenén való szilárd különválása óriási rugalmasságot, alakváltozási, alkalmazkodási képességet biztosított a társadalom termelőerői számára. Annak elemei közt az együttműködés roppant változatoságát, s egyben az egyének önkifejezésének lehetőségét, széles körű szabadságát.

Az egyetlen személyben összpontosult totális hatalom alatt élő társadalom ezzel szemben katasztrofálisan megmerevedik, hiszen benne megszűnt az elemeknek minden társadalmi autonómiája, s ennél fogva elkorcsosulnak az erre való képességek. (Ez meglepetésként érte Gorbacsovot, aki láthatólag úgy számított, hogy elég lesz megemelnie a fedőt, s a társadalomból feltörnek az eddig lefojtott autonóm törekvések és képességek.) Az egyénben ki sem fejlődnek azok a tulajdonságok, melyeknek gyakorlására a társadalmi érintkezés nem nyit teret. A tulajdoni viszonyok ilyenfajta pontszerűvé összezsugorítása a társadalmiság mindenestül való lefulladásához vezet. Egyetlen valódi, cselekvésképes személy van immár, mert a társadalom minden alanyisága, reális és érdemi cselekvési lehetősége reá korlátozódott. A társadalom *mint társadalom* egyedül öbenne gondolja el, és cselekszi meg magát; sajátos viszonyai csak annyiban lehetnek, amennyire rajta egyéneken belül vannak, azaz ő viszonyul saját magához. Az ő sajátos viszonyulásmódja pedig az önkény: személyének a benne *elgondolt* társadalmisággal – a távlati céllal – való véletlenszerű azonossága, pusztán külsődleges egybeesése. Ámde az ő elgondolása – s ennek parancs és engedelmisség révén való kiterítése a népekre – csak azon alapult, hogy mindez (az ipari felhalmozás) már létezett a tapasztalatban. Közismert volt az eddig már lejátszódott polgári történelemből, és kezdeményei jelen voltak a cárizmustól örökölt birodalomban. Ami az önkény alapján kifejlődött, nem valami új lényeg, újfajta társadalmi létezés, hanem a kifejlett árutermelés egy másolati példánya, csak éppen ezt nem a tőke öntörvényű működése, spontaneitása építette ki, hanem egy központi tudomás és akarat; ámde ... ugyanazzá: idegen egyedeknek kizárólag a *csere* által közvetített együttműködésévé.

A csere rendszere azonban csakis az *értékegyenlőség* alapján – vagyis a maga sajátos, történelmi előzményein nyugodva, melyek benne előfeltevésként megőrződve fennállnak – képes szerves működésre. Ezek mellőzése esetén megbénul, összezavarodik. S ez kezdett el érvényesülni, mihelyt a felhalmozás programja végéhez közeledett, mikor a gazdasági növekedés új módja s annak fejlődésszakasza került sorra.

A szocialista felhalmozásnak ez, a tőke piaci világhatalmával való sikeres szembeszegülése azt a naiv benyomást keltette, hogy az így létrejött társadalomalakulat merőben más, mint az eddigiek: benne a tőke *meg van semmisítve*. Úgy tűnt, hogy egyenesen folytatható; merőben újszerű lényegét keresztülviheti úgy, hogy magából kigyomlálja a tőke végső gyökereit is. Önmagát s a történelmi fejlődést ilyesféleképp félreértve a sztálini program ezt céljául is tűzte ki. Merő ellenkezője volt ennek az a politikai hagyatéék, melyet Lenin a NEP elgondolásában s erről szóló írásaiban hátrahagyott. Sztálin azonban nemcsak a gyakorlatban számolta fel ezt az örökséget, hanem az elméletet is ennek megfelelően eltorzította. Torzításával az elmélet legmélyéig hatolt, az így elgondolt szocialista társadalom életéből és fejlődéséből *számúzte a dialektikát*. Ezzel lefegyverezte – módszereitől, tudományosságának alapeszközétől fosztotta meg – a kommunista pártokat, a szocializmus építésének társadalmi gyakorlatát.

Ezzel szemben a kapitalista társadalom, egészében véve, rugalmasabban reagált a vele szemben önálló sodó szocializmusra, s gyakorlatában teret nyitott a fejlődés dialektikájának. Próbálta először ő is amazt nyers erőszakkal megsemmisíteni. Ennek sikertelensége nyomán saját határain belül úgy kellett számoljon a munkásmozgalommal, mint amelynek a továbbiakban szilárd külső támaszpontja van és sikeres példája, amelyet követhet. Mikor aztán ehhez a megnövekedett mozgalmi erőhöz hozzáadódott a 29-es nagy válság lendítőereje, a tőke itt is, ott is megtette a sorsdöntő lépést: radikálisan kiegyezett a munkásmozgalommal a maga *határain belül*. Természetesen a mozgalomnak azzal a szárnyával, amely erre hajlandó és alkalmas volt, elsősorban a reformista szociáldemokratákkal. Ez a kiegyezés egyfelől részmozzanata, másfelől alighanem bevezetője és megindítója lett annak az új gazdaság szabályozó tevékenységnek, melyre a fejlett tőkés államok ráálltak a válság elhárításának célzatával.

Ez az eseményláncolat nem tekinthető pusztán historikumnak; nem egyszerű átmeneti siker egy hosszú háborúskodás arcvonalának hullámvásában. Sokkal mélyebb, *lényegi* jelentőségű, az emberi társadalom alapformájának fejlődésmenetében megtett lépés előre. Mint ilyet, a dialektika fogalmaiban kell kifejeznünk, és felfognunk azok rendjében. Ezekkel szólva megállapíthatjuk, hogy a tőke társadalomalakulata képes volt *lényegi választ* adni a maga külsővé lett, önálló megtestesüléshez jutott negációjára: a szocialista forradalommal létrejött szovjethatalomra. A lényegi válasz: újabb tagadás, mégpedig amannak az elsőnek bensővé tétele, azaz *elsajátítása* útján. Ez a lépés nem eljutás az új lényegiséghez, az új alaphoz, nem megvalósítása még a tőkén túli új forma teljességének, hanem csak megerősítése, tételezése a réginek az újjal szemben: az új kezdeti alakjának mint külső negativitásnak visszavétele önmagába, a *kiinduló* pozitívításba. Ez a lépés, annak ellenére, hogy a *réginek* a felélénkülése, megerősödése, mégis az új társadalmi forma kifejlődési folyamatának lényegi mozzanata: belső közvetítése, melyen kikerülhetetlenül át kell valamiképpen haladnia, hogy az új pozitívításhoz, annak *tételezéséhez* eljuthasson. Lehetetlen volna ugyanis *önmagában* tisztára bensőleg eljutnia önmaga tiszta negativitásától (antikapitalizmusától), ennek *ürességétől* a kifejlesztett új pozitív formához – az önmagát önmagából reprodukáló szocialista társadalomalakulathoz. A továbbhaladáshoz külsővé kell váljon számára első

tagadásának elégtelensége, üressége. Megkerülhetetlen objektív kényszerűséggé, mely lehetővé teszi számára, hogy ezzel, a maga elégtelenségével mint külsővel kerüljön szembe, azt megkülönböztethesse magától, s ebből következőleg tagadhassa. Ez a második tagadás most az ő esetében is a reá vonatkozó negativitás belülré vételével, elsajátításával történik, csakhogy ez a külső negativitás már tartalmazza az ő kiinduló, első tagadását – itt, ezzel a második tagadással, önmagához tér vissza. Önmagára való vonatkozása emígy pozitív lesz, üressége tartalommal telik. Tételezetté lesz, elérkezik az önmaga szerinti, önmaga formájában való fennálláshoz: történelmi sajátosságához. (Lásd ehhez Marx: *A filozófia nyomorúsága*, M. Helikon 1978, 128-138 o., valamint Tőkei: *A szocializmus dialektikájához*, Kossuth 1974, 18-41 o.)

A két társadalmi rendszer nyers, külső ellentétén így kisarjadt kettejük között egymásra vonatkozásaik (reflexióik) egyre dúsabb, áthatóbb szövedéke. A valóságos történelmi fejlődés nem az egymáson kívül maradó, elkülönültségüket őrző "antagonisztikus" formák sztálini áldialektikája szerint zajlik, hanem sokkal inkább a hegeli-marxi önmagából kilépő és egységét magasabb fokon, történeti mozzanatainak egymásra vonatkozásaiból újraalkotó szerves valóságfogalomnak megfelelően. (E fejtegetésekhez felhasználtam a hegeli Logika második kötetében foglaltakat.) Az intenzív gazdaságfejlődés ennek gyakorlati tudomásulvételére kényszerítette rá a sztálini rögöszmékbe belepréselt "szocialista" öntudatot is. Ez a gyakorlati belátás azonban csak hosszú és fájdalmas úton vergődik el eszmei megfogalmazásáig, s ezzel a szükséges átfogó következtetések levonásáig: a sztálini társadalmi rend gyökeres reformjáig.

A sztálini formulákkal (elszigetelődés, hadiállapot, belső kényszer) jól-rosszul, de sikerült felépíteni egy hatalmas ipari kapacitással bíró társadalmat – a kapitalizmus készen örökölt külsőségeinek megfelelően: műszaki-anyagi vonatkozásaiban. Miután ez meglett, s eljutott "békés" hétköznapijainak körülményei közé, kiderül, hogy *belső összefüggései* hiányoznak. Gazdasági, társadalmi, eszmei vonatkozásait elmulasztották újjáalkotni benne, s megépíteni vele együtt. Gorbacsov megrendítő képét írja le ennek, s erre való rádöbbenésüknek a hetvenes évek végén. (*Átalakítás és új gondolkodás*, Kossuth 1987, 14-20 o.) A visszafojthatatlan zavaroknak elementáris erővel felszínre törő rejtelmes szövevényét, mely minden belső vonakodás ellenében nyilvánvalóvá tette a központi vezetést előtt az átalakítás elkerülhetetlenségét. A termelést – a társadalom életének alapjait – meghatározó viszonyok rendbehozatalának tovább nem halogatható kényszerűségét.

A két rendszer mérkőzése nem egyszerű versenyfutás, mint Hruscsov vélte annakidején. Nem változatlan versenyzők teljesítménykülönbsége határozza meg a kimenetelét. Még az sem elég, ha ezt a képet megtoldjuk azzal, hogy a versenyzők menet közben "tanulnak" egymástól. Több ugyanis ez, mint tanulás: *belső átalakulás*. Egymás lényegi vonásainak elsajátítása, úgy, ahogy azzal saját mivoltuk – rendszerük – továbbépíthető. Az összefolyamatban pedig a világtársadalom átfejlődése egy egészében új formába, melyben a két szembenálló közül az az elem lesz meghatározó, mely nagyobb mértékben képes a másikat – annak minden pozitívumát – önmagában kifejleszteni, integrálni.

A mi nézőpontunkból szólva: nem elég elsajátítani a tegnapelőtti és tegnapi – a klasszikus és a monopolisztikus – kapitalizmust, hanem mindazt, amivé a kapitalizmus azóta lett. Mert fejlett, *központi övezetében* a kapitalizmus olyan fejlődést valósított meg, mely voltaképpen az újszülött szocializmus lehetőségeként merült fel a történelemben, s vált hozzáférhetővé. Mégsem itt vált valóra, mert a sztálini forma, archaikus zsarnokságának korlátaival, eltorlaszolta megvalósulásának útjait. Egyszermind hozzásegítette ezzel a tőkés rendszert, hogy ők testesítsék meg a körvonalazódott lehetőséget a maguk korlátai között, azoknak kitágításával. Így a szocializmus most a tőkébe foglalt olyan viszonyokkal találja magát szemközt, melyek valójában saját lényegéből fakadnak. Saját elmellőzött lehetőségeit, félredobott fegyverét szegezik melléne – amonnan. A győztes munkásforradalom fenyegetése rászorította a tőkés öntudatot arra, hogy meglássa érdekét a munkaerő fejlesztésében és a munka jövedelmének növelésében, az egész társadalom jólétében. A monopoltőkés állam – határain belül – továbbalakult: szociális, jóléti állammá, a tőke és a munka ellentétének szabályozójává; megegyezéseik letéteményeseivé, kölcsönös önmérsékletük közvetítőjévé. Sztálin totális osztályharcot hirdető korszaka után, amikor Hruscsov a békés versenyt kezdeményezte, már ez a tőkés állam fogadta a kihívást túlfelől. A békés érintkezés azonban visszatérés a világgiacra, azaz a tőkében megszabott viszonyok uralma alá. Helyreállítása annak a szívóhatásnak, amely a többleteket a fejletlen gazdaságból a fejlettebbekhez ömlesztí át a csere révén. A kapitalista társadalom pedig önrevíziója által a fejlődésben újabb előnyre tett szert. Gazdaságában kifejlesztette a növekedés intenzív módozatait. Ezekben a tudományos technika csakugyan forradalmi lendülettel bontakozik ki, és növeli termelékenységét, ami azután ellenállhatatlanul szivattyúzza magához a fejletlenebb gazdaságok értéktöbbletét. Egyelőre a harmadik világnak csak néhány kivételes adottságú körzetében sikerült a többletek helyi felhalmozásának folyamatát fölgerjeszteni az elszívás ellenében. A tőke mivoltából továbbra is objektív kényszerűséggel fakad, hogy önmagával szemben rögzíti a munka elmaradottságát ott is, ahol szubjektív szándéka nem erre irányul. Sőt, az intenzifikáció nyílt és kizárólagos jelentőségre emeli a relatív többleteket, a termelékenység szintkülönbségéből adódókat. Ennek nyomán nemcsak a külgazdasági viszonyban, hanem otthonában is növekvő mértékben termeli újra a lemaradó réteget, dolgozók és vállalkozók sorában egyaránt. Munkanélküliség és csődben fuldoklás mint saját árnyéka követi rohanásában is az intenzíve növekvő tőkés gazdaságot.

Ezt az árnyékot egyelőre a tőke nem képes, a maga lényegét megtartva, elűzni. Mint eleven konfliktust és válságelemet vonszolja maga után. Eddig kifejlesztett jóléti és szociális működései nem képesek ennek alapjaihoz elhatolni. A lecke azonban nyilvánvalóan fel van adva számára. Így a két rendszer versenye ma már nem egyszerűen a tőke tiszta elidegenedett embertelensége és a munka alanyának önmagához való természetes joga között folyik. Az emberi társadalom egészében mozdult el a kapitalizmus felülhaladásának irányában, és van ugyanakkor megterhelve ennek ellentmondásaival és feszültségével. A tőke és a munka ellentéte továbbra is *mindenütt* jelen van. Származékos és negatív alakjaiban nálunk is. Más-más előjelekkel azonban a két oldalon, s ezzel más-más alapot vetve a további fejlődés számára –

önmaguknak bensőleg és egymásnak külsőképpen. Ezért ma a verseny egyre inkább a szocializmus *alternatívái* között folyik. A legkonzervatívabb tőkés törekvés is csak ezek sorába beilleszkedve maradhat a politikai mezőnyben; és viszont a legortodoxabb szocialista törekvések sem képesek az árutermelői vonásokat száműzni magukból. A tét: melyik úton szilárdul meg, őt világtörténelmi alakot a kapitalizmuson túli társadalom. Benne a munka, vagy a tőke eleme lesz uralkodó? A tőke tagadásának alapzatán újraalkotva, majd túlhaladva a tőkés termelés eredményeit; vagy pedig a tőke önbírálatával emelkedve egyre fennebb – végeredményben önmaga fölé.

Ebben a versenyben a "ki kit győz le?" egyre inkább azt jelenti: ki képes teljesebben elsajátítani a másik eredményeit. Meggyökereztetni és életre kelteni a maga talaján a másiktól kisarjadt lehetőségeket. Egyszersmind ki képes korunk termelői számára a legmegfelelőbb viszonyokat kialakítani? Azt a formát, mely éppúgy lehetővé teszi a történelmileg visszamaradott népek és térségek számára a felzárkózást, mint a legfejlettebbeknek a maguk belső ellentmondásaival való megbirkózást. A mezőny valamennyi részesének szóló továbbhaladási pályák feltárását csakúgy, mint a heterogén történelmi örökség fenntarthatóvá átvértékelését.

A szocializmus eredendően esélyesebb, hiszen veleszületett kiindulópontja a tőke hatalmának lerombolása. Ámde ez a *célkitűzés* nem üdvöztet automatikusan, csakis tényleges megvalósításán keresztül. Saját társadalmi cselekvésünk és önalakításunk révén, mely a tőke tagadásában kitűzött lényegyet képes kifejteni annak tételezett sajátosságáig, a további tagadások közvetítő láncolatán áthaladva.

Az árutermelés önalakítása és az alkotó tevékenység

A fejlett tőkés országok gazdaságpolitikája képes volt úgy idomítani a tőkeviszonyt, hogy abban a legfőbb termelőerő – az emberi alkotótevékenység és annak tárgyiasított alakjai – szerves helyhez, széles körű érvényesüléshez jutottak. Ennek nyomán a fizikai munka rohamosan leértékelődik, vele szemben viszont elsősorban jelentőséghez jutottak a szellemi teljesítmények. Felértékelődött és beláthatatlan távlatokba emelkedett az ezeket létrehozó tevékenység, valamint letéteményese, az értelmiség.

A sztálini keretek közt megrekedt szocialista *társadalomszerkezetben* azonban a szellemi tevékenységek és azok hordozói nem a saját rendjükben – tehát nem érvényük, igazságuk szerint – vannak meghatározva, hanem úgy, mint a *hatalomgyakorlás* mozzanatai. Egyfelől mint belső mozzanata, azaz mint alanya, mint társadalmi réteg, mely a hatalommal és a hatalomban rendelkezik; másfelől függőségében alkalmazottan, *eszközeként* élő réteg. Ez a torzult – a tevékenység lényegével ellentétes – meghatározás lehetetlenné teszi a kettős réteg számára, hogy betölthesse szerepét a termelőfolyamat irányításában, további formáinak, fejlődése elemeinek felkutatásában. Értelmetlenül és egymást tehetetlenségre kárhóztatva áll szemben a két oldal. A köztük fennálló viszony nem rejti magában a valóság mélyebb összefüggéseinek nyitját, nem ad programot annak megközelítéséhez. A termelés tárgyi erőiben kifejezve, azokat nem építi tovább.

A közelmúltban nálunk bemutatott "Forradalom és művészet" című szovjet képzőművészeti gyűjtemény megrendítő történelmi tényekről adott számot. Egy

hallatlanul sokréttű, ezer ágon terebélyesedő szellemi mozgalomról s az abban egykor tevékenykedő forradalmi értelmiségről hozott kései híradást. Aki olvasta az *Életrajzok a bolsevizmus történetéből* (Béládi L. és Krausz I. összeállítása, 1987) címmel megjelent kötetet is, mely az orosz forradalom vezéralakjainak életútjait a korábbi gyalázkodásoktól megtisztogatva tárja elénk, annak számára kezd világossá válni a sztálini pusztítást megelőző képlet.

A proletárforradalom egykori győzelme lehetetlen lett volna, ha abba nem adja bele java erejét és teljes szellemi fegyverzetét egy nagyszerű, robusztus forradalmi értelmiség. Ezek széles sokaságából emelkedett ki az a csoport, mely képes volt magáévá tenni a proletariátus antikapitalista nézőpontját. Mindezek csúcspontja volt Lenin személyisége: az ő zseniális elméleti és szervezőképessége. Az ő eredményei azonban fantasztikusnak és érthetetlennek kell tűnjenek, ha a mögötte húzódó mezőny kibocsátó és tápláló ereje nélkül látjuk – olyannak, amilyenné Sztálin egyrészt átfestette a képét, de amilyenné másrészt brutálisan átalakította magát ennek társadalmi valóságát is.

Bizonyos, hogy mindez a szellemi kincs álmodozás és utópia marad, ha nem kapcsolódik össze a proletariátus cselekvőkészségével és áldozatvállalásával. Mondjuk ki azonban határozottan: egyik sem a másik nélkül. Az újonnan feltáruló dokumentumok fényében a bolsevik párt úgy mutatkozik meg, mint amely a forradalmi értelmiség széles körét mozgósította a proletariátus megszervezésére, cselekvési programjának kidolgozására és annak folyamatos elméleti megalapozására. Sikeresen egyesítette ennek a két hatalmas társadalmi csoportnak az erőit, és *együtműködésük révén* tudta magával ragadni az egész társadalom minden változási törekvését. Csupán a munkásosztály, a maga nyomorúságában, erre képtelen lett volna.

A proletárhatalom bürokratizálásakor Sztálin elsősorban a pártértelmiséget irtotta ki. A szellemi potenciált, mely önálló állásfoglalásokra, alkotó kezdeményezésre képes lehetett volna, s mely addig a párt szellemi magja volt. Velük együtt mindenestül eltörölte a tapasztalati társadalomtudományokat, propagandaeszközzé silányította a művészeteket (végül még a legelvontabbat, a zenét is!), és megtizedelte, megbénította az ezeket hordozó rétegeket, helyükbe pedig alázatos hivatalnokokat vezényelt.

Az apparátus a Szovjetunióban minden bizonnyal Sztálin halálával kelt önálló, a maga belső indítékainak engedelmeskedő életre. Sztálin, amíg élt, kizárólag egymagában testesítette meg a proletárhatalmat, és ebben az apparátussal sem osztozkodott. Vak engedelmisséget követelt tőlük is, gyanakvását velük szemben is féktelenül éreztette. Úgy jött létre ez az apparátus és úgy működött, mint egyetlen akarat – az ő akaratának – szerve. Ha lehetett volna halála után egyetlen utód, valószínűleg folytatódott volna a szocializmus despotikus alakja. Ehelyett a liberális hrucsovi reformok következtek, és – milyen különös – épp ezek segítették kristályosodáshoz az apparátus öntudatát. Bizonyára épp a veszélyeztetettség ébresztette fel azt és indította önmaga szerinti cselekvésre. Ennek jeleit láthatta meg a reformokban – de úgy értelmezte, mint a szocialista rend egésze elleni támadást. Önmagát már úgy fogta fel, mint a szocialista rend letéteményesét, annak megtestesítőjét: mint Sztálin örökösét.

A brezsnyevi restauráció a szocialista táborban mindenütt felerősítette annak idején az apparátusi réteg reformellenességét. Amennyire ma sejthetjük, egészében nem is volt ez egyéb, mint ennek a rétegnek kiszélesedett és a kezdeményezést sikeresen magához ragadó szembeszegülése a XX. kongresszus programjával s az ebből következő átalakulásokkal. Közös cselekvésük azonban és az abban megjelenő törekvéseik nem a sztálini hatalom egyszerű visszaállítását célozták – akkor sem, ha annak alkotó mozzanata mindmáig a Sztálin iránti rajongás maradványa –, hanem már saját önállósult, nagykorúsodó hatalmukat. Brezsnyev már nem Sztálin-utód volt, hanem maga egységét kereső apparátus kreatúrája és függvénye. Nem önmagát jelentette ki mindenhatónak, hanem – jellemző módon – az apparátustól ügyeskedte ki folytonos elismertetését, kitüntetések tragikomikus özönével. Ezzel azonban éppen hogy az apparátus hatalmát juttatta kifejezésre. Annak egységére és erejére mutatott rá önmaga fölött.

Társadalm szerkezeti helye révén ugyanis ez a réteg magát már rendszeresen *újratermeli*. Kiválasztja és magába olvasztja a sajátosságainak megfelelőket, akik egyénenként készen kapják azt a helyzetet, melynek valamennyien haszonélvezőivé válnak. Szükségképpen vonakodnak tehát attól, hogy egy versenymezőbe átkerüljenek, ahol egyéni felelősség terhelné őket és kockáztatná pozícióikat. Rétegszolidaritásuk ernyőjének védelme alatt őrzik az általuk foganatosított újraelosztásból egymásnak juttatható részeket. Ekkor vált világossá, hogy szellemi foglalkozásuk ellenére, ők nem értelmiségiek, a modern, polgári módon, mert *nem teljesítményeik minősítik őket*. Nem az élet újabb s újabb formáinak felfedezése, a valóság mélyebb feltárása és társadalmi haszonra fordítása a célzatuk, hanem egy meglévő történelmi állapot rögzítése és lényegi változatlanágban fogvatartása. Ez a viszonyaikból fakadó célzat tartja őket magukat is fogva, tudatukat és cselekvésüket. Ez bénította meg bennük – és hatalmuk révén az egész társadalomban – a forradalmi gondolkodást: az eleven marxizmust. Hatástalanította és eljelentéktelenítette, kompromittálta azt az ideológiai nekilendülést, ami a XX. kongresszus után Európa-szerte – lehet, hogy világszerte – megjelent a marxista baloldali gondolkodásban, Lukácstól Garaudy-ig, a frankfurtiak új hullámától Richtáig és Kolakowskiig. Helyükbe e réteg a Sztálinénál is ösztövérebb eszmepótlékot tált.

Ennek – igencsak lenge – köntöse a lenini kollektív vezetésre mint "elvre" való hivatkozás. A vezetés kollektivitása ugyanis mint a demokrácia helyettesítő alternatívája kerül itt föl Lenin számlájára. A kollektivitás továbbá módszerként pragmatizmusba megy át s ezzel feleslegessé tesz minden valódi elméletet. Az elméleti tételek érvényének kritériumaként ugyanis elfogadja az illetékesek (értsd: apparátusi vezetők) egyetértését, "kollektivitását". A valósággal való megegyezést, annak módszeres bizonyítását – kifejezését és a gyakorlatban való igazolódását, illetve kritikáját mind feleslegessé teszik a vezető testületekben lezajló, lapos közhelyeket termő megegyezések. Ezt nevezik ki elméletté, s ettől kezdve ez van hivatva pótolni és folytatni a korai bolsevikok forradalmi zsenialitását. A párt "elméletét" deklarációk és a vezetőknek kötetek tömegében közzétett szónoklatai és publicisztikai írásai képviselik.

A szocialista iparosítás "magyar útja"

Összefoglaló áttekintést még nem kaptunk róla, de a töredékek sokaságából már kivehető, hogy Sztálin ugyanúgy végzett a magyar emigráns értelmiséggel, mint a sajátjával. Írmaqja is alig maradt. Innentől fogva mérgezett a magyar értelmiség kapcsolata a munkásmozgalommal. A "tisztogatás" során viszont felkészült az új mag, melyből majd a háború után Magyarországon is fel kellett épülnön a teljesen sztálini típusú kommunista párt. Ez a különítmény Rákosi vezetésével hazaérkezve összeállította a párt hivatali szervezetét, s azután sztálini módszerekkel leszerelt és, ahol szükségesnek ítélte, fizikailag kiirtott mindent, ami az önfejlődés, a központon kívüli bármi kezdeményezés veszélyét hordozta magában. Megvalósította nálunk is az egész társadalomnak egyetlen központból való igazgatását.

1949 és 53 között mindössze négy év telt el. Nem elég arra, hogy eredeti eszményeiből és szemléletéből teljesen kiforgassa azokat, akiket beleépített a hatalmi szervezetbe. Az 53-56 közti időszak politikai huzavonájában ezek széles köre eszmélkedett, s az értelmiséggel és a munkássággal együtt lázadt föl a sztálini mintájú párturalom ellen.

A lázadás leveretése után – egy pillanatra úgy tűnt – nyitva áll a kiegyezés lehetősége az újjáalakuló vezetés és a tömegek között.

A meghirdetett elv: "visszatérés a lenini normákhoz" reményt keltő volt. Valóráváltását azonban több körülmény is korlátozta.

A lenini normákat a sztálini korszak nemcsak a gyakorlatban hatálytalanította, hanem annak elméletét és tudomását is meghamisította és eltorzította. Így valódi demokratizmusát és nyíltságát 56-57-ben még átlátni sem lehetett egész tisztán.

Másodjára: ami érthető volt belőle, annak érvényre juttatása is, akkor és itt, számos nehézségbe ütközött, hiszen 56-ban már másodsor segítette uralomra a magyar kommunisták pártját a szovjet hadsereg; még hozzá ezen második esetben egy nagyon széles népi megmozdulás ellenében. Az egész nép széles demokratizmusáról tehát hosszú időre szó sem lehetett, hanem csakis egy viszonylag szűk kisebbség tényleges uralmáról. Az 56-os megmozdulásban a kommunistáknak – köztük a korábbi hatalmi apparátus vezetőinek – tekintélyes része tartósan elkötelezte magát. Az új hatalom ezeknek az együttműködéséhez nem tudott olyan feltételeket kínálni, melyek alapján a részvételt ismét vállalták volna. A hatalmi szervezetet csak azokból lehetett újjáépíteni, akik hozzá hajlandók voltak, emezek zöme viszont a korábbi apparátus "bal"-szárnyáról érkezett, s óhatatlanul onnan hozta eszmei-erkölcsi készségét. A lenini "kollektív vezetés" helyreállításával nekik nyíltak meg a hatalom kapui – mivel csak ők voltak abban a helyzetben, hogy bemegehessenek rajta.

A közember számára egyelőre nincsenek hozzáférhető források annak világosabb megértéséhez, hogy 56 óta milyen összeütközések zajlottak a Kádár-féle centristák és a hatalmat velük föltétlenül túlsúlyban megosztó posztsztálinista szárny között. Tudni azonban mégiscsak tudunk róla. S képzelhetjük, hogy a kialakulás szakaszában, mely azután az egész következő korszakra nézve meghatározó jelentőségűnek bizonyult, a "bal"-szárny képes volt súlyát döntő érvényre juttatni. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy

azok a hosszas tárgyalások, melyeket a Munkás-Paraszt Kormány annakidején a Nagybudapesti (Központi) Munkástanáccsal folytatott, teljes kudarcba fulladtak; majd ezt követően a kormány feloszlatta a munkástanácsokat, valamint az összes többi, október óta alakult autonóm szervezetet. Elutasító álláspontját pedig végül megpecsételte Nagy Imrének és vezetőtársainak kivégzésével, illetve az ehhez szolgáló mindmáig nyilvánosság nélküli bírói eljárással.

Ezzel szöges ellentétben áll az a hivatalos értékelés, melyet az 56-os eseményekről adott és mindmáig fenntartott párt- és állami vezetésünk. Eszerint a lázadás döntő oka az a bűn, amit Rákosiék követtek el. Ennek elkövetőivel azonban az új vezetés nagylelkűen kiegyezett, jelentős részüket a szolgálatba, sőt a vezetésbe visszafogadta. Velük szemben semmi érdemi megtorlást nem foganatosított, ugyanakkor a másodlagosnak, következményesnek nyilvánított vétket irgalmatlanul és visszavonhatatlanul megtorolta.

Az előzőekben már kivédhetetlenül benne rejlik, s belőlük következett a központosított totális hatalom helyreállítása. Azoké az *alapviszonyoké*, melyeket Rákosiék – a sztálini minta szerint – 49-53 között kiépítettek, s melyeket a lázadás lerombolt, formailag a tanács hatalomhoz térve vissza. Kádár János 30 éven át folytatott reformpolitikát, csakhogy egy olyan apparátus élén, melyet társadalm szerkezeti adottságai, hatalmi helyzete és szubjektív kiindulásának túlnyomó hányada hozzáláncolt a sztálini örökséghez. Ennek folyamatosságát máig sem sikerült megszakítani; a szubjektív reformszándék mindmostanáig alulmaradt a társadalmi viszonyokból *objektíve* következő meghatározottságokkal szemben.

Ez a "balszárny" részéről persze éppenséggel nem a lenini politika megértésének és elfogadásának, ellenkezőleg: elutasításának következménye. A lenini politika módszere: a jelenlévő valóságot eszmei ábrázolása révén feltárni, így eljuttatni a dolgozó tömegek tudatába, s bennük társadalomformáló anyagi cselekvéssé változtatni. Az MSzMP-nek az eltelt 30 évben folytatott politikája pedig a valóság egyoldalú – tehát torzított – eszmei képén, a tömegeknek a politikából való kikapcsolásán, félretájékoztatásán, lényeges vonatkozásokban kifejezett megtévesztésén alapult.

Az ötvenhatos népi megmozdulást, mely a sztálinista bűntettek ellen irányult, csak általánosságokban és szavakban sikerült megkülönböztetni a szocializmus felszámolására irányuló, valóban ellenforradalmi jellegű cselekményektől. A tényleges politikai és igazságszolgáltatási gyakorlatban a kettőt összemosták, és azok képviselőit együttesen sújtották: a rákosista bűnözők elleni tetteket is úgy minősítették, mint a szocializmus ügye ellen elkövetetteket. Gyakorlatilag mondhatni az egész népet helyezték vád alá és ítélték el – erkölcsileg, politikailag és eszmeileg. Az úgynevezett közmegegyezést ezután a politikailag éretlennek, saját érdekeit átlátni képtelennek nyilvánított nép és a nagykorúnak, a szocializmus híj letéteményesének kikiáltott dogmatikus apparátusi réteg közötti egyensúlyra építette föl Kádár. Föltételezzük, hogy kezdetben ezt átmeneti, taktikai értelmű megoldásnak kellett gondolnia – s valószínűleg az is lett volna, ha nem bukik Hruscsov, nem jön közbe a brezsnyevi restauráció.

A taktika azonban ezzel a változással stratégiává súlyosbodott. Az apparátusi réteg teljhatalma érinthetetlené, kétségbevonhatatlanná vált, képessé arra, hogy leszereljen

minden a lényegét érintő reformpróbálkozást, a tömegeknek a tényleges hatalomba való bárminő behatolását. Lassacskán lekopott róluk az esetleg még őszinte sztálini eszmeiség is, a centrista csoport pedig egyre inkább beletörődött "objektív" helyzetébe, azonosult azzal, s feladta az alapokig hatoló reform törekvését.

A tömegek kiskorúságának tétele ezek összefüggésében doktrinává merevedett, mely mögött semmi valódi elméleti megalapozás nincsen. Így pedig a közmegegyezés egy össznemzetivé kiterjesztett opportunizmus és eszmei vákuum elfogadását jelentette; belenyugvást az erők tartós egyensúlyába s az ennek igazolására összefércelt magyarázatba. A társadalmi cselekvés egyre inkább elvesztette eszmei rendjét és alakját. A vezetés lemondott előbb az elméleti kutatásról, aztán már az efféle magyarázkodásról is. Lerázta tetteinek elméleti értelmezését s ezzel elvállalását is. Ígéreteit nemcsak teljesítetlenül, de elszámolatlanul is hagyta. Mindezt pedig mint liberalizmust, vívmányt ünnepelte s köszöntötte magára.

Az elmélet elnémitása persze sajnálatosan "indokolt" volt, hiszen a marxizmus legvulgárisabb mércéjét alkalmazva sem lehetett elkerülni a kérdést: honnan fakadnak a bajok?

Lehet ezeket a maguk egyediségében, jelenségi természetében vizsgálni és kezelni – mint tévedést, valaki vagy valakik személyes mulasztását –, vagy pedig meghatározottságuk és általánosságuk szerint kell őket tudomásul vennünk, mint a társadalom *lényegi* torzulásait, mert csak így, megértve válhatnak kezelhetővé, csak így lehet változtatni rajtuk?

Bizony lényegi, az alapokba nyúló volt a baj. Társadalmunk alapviszonyai vannak ugyanis hibásan lerakva és meghatározva. A tulajdonosi kérdés nem technikai-gazdálkodási tekintetben "megoldatlan" – sőt, ott nagyon is "meg van oldva". El van az döntve, csak éppen rosszul. Nem a szocializmus irányába ható, történelmileg már nem előre irányuló módon.

Az összes termelőerőkkel való totális központi rendelkezés azokat, akik a központot alkotják s abban a társadalmat megszemélyesítik, menthetetlenül a tulajdonosság helyzetébe hozza. Megkülönbözteti a központon kívül lévőkötől, és azok fölébe emeli őket; a társadalmi termelést meghatározó viszonyba lépteti őket amazokkal. Amikor ez a viszony elkezdti önmagát újratermelni, s önreprodukciónál állandósítani, akkor – tetszik, vagy nem tetszik – tulajdonformaként áll előtünk, mert ekként *fenntartja magát*.

Behunyhatjuk a szemünket: elnémithatjuk az elméletet – ha kinyitjuk ismét, a torzszülött továbbra is csak ott fog állni előttünk. Ott állt hát azalatt is, amíg a szemünk hunyva volt.

A felszín átépítése érintetlenül hagyott alapokon

Az elmélet ott jutott vakvágányra, s gördült azután megbénulása felé, mikor a XX. kongresszust követően a sztálinizmus bírálatainak határául szabták, hogy a rendszert nem érintheti. Vagyis: az elméletnek megtiltották, hogy elméletként viselkedjék, hogy tárgyát *általános összefüggései szerint* – azaz rendszerében fogja fel, mint konkrét állítsa elő gondolatilag. Ez a hamis előfeltételekhez kötött bírálat azután már

szabatosan érkezett oda, hogy lerombolta ugyan bírálata tárgyának egyedi, jelenségi oldalát – Sztálin személyi kultuszát –, de ezzel éppenséggel megerősítette és előtérbe állította ugyanannak általános vonatkozását. Az ekként korlátozott bírálatból logikai szükségszerűséggel éledt újjá a központi teljhatalom, csak most már nem mint egyedi önkény, hanem mint egy társadalmi csoport érdekközösségének kifejeződése.

Épp a rendszeresség elméleti elvetése tette a deformációt társadalmi valóságában rendszeressé, segítette *általános alakú* kifejlődéséhez. Ezzel egyszersmind kifejelesztette és "olvashatóbbá" is tette. Kiszabadította a sztálini mítikus-despotikus burokból a központi apparátust; hozzásegítette, hogy mivoltát nyíltan érvényesítse, hogy csoportlétét fennen azonosítsa a szocializmus ügyével. A hatalmi torzulás életének ekkénti meghosszabbításával ugyanakkor súlyosan meg is terhelte a helyrehozatal feladatát. Gazdaságunknak a csőd szélére kellett jutnia ahhoz, hogy hamis álelméleti hadállásából vezetésünk végre kimozduljon.

Vajon mennyire látták át a tévedést és annak súlyát? Felülvizsgálták-e valóban kritikailag, vagy csak ennek "idegcsillapító" látszatát keltik még mindig, mert csak taktikai visszavonulást hajtottak végre?

A korábbi reformpróbálkozások leszerelésének módszere ugyanis ez volt 56 óta. Az akkori autonóm szervezetek és politikai állásfoglalások pártértékelései kivétel nélkül ennek az egyenlőségnek: szocializmus = központi teljhatalom az előfeltevésére alapultak. Ideológiatörténetileg pedig a leninizmusnak ilyen értelmű félreértésére és félremagyarázására. Ez a tétel pedig máig sem került világos kritika alá. Ezért a mostanáig zajlott változások még mindig értetődhetnek úgy is, mint a periférikus folyamatokkal szembeni tűréshatár megemelési, de a döntő terület érintetlenül hagyása mellett. Nyíltabb megfogalmazásban ilyenféleképp: a népi (értsd: apparátusi) hatalom olyan szilárd, hogy kibírja, ha a gazdasági élet szélein és a lényegét nem érintő mennyiségben *akármiféle* tulajdoni formák és gazdasági alakulatok éldegélnek; lehet tehát piac, lehet szabad ár, lehet öngazgatás, kistulajdon stb., stb...mellékesen. A nagyvállalatokat azonban – s ezzel a gazdaság súlypontját és zömét – nem szabad ilyesminek kiszolgáltatni.

Ez a hallgatólagosan érvényesített álláspont azonban még mindig magában foglalja az *így értelmezett* szocialista tulajdon fölényének előfeltevését a tőkés magántulajdonnal szemben. Növekedési rátája magasabb kell legyen, termelékenységének emelkedése gyorsabb; ami el kell vezessen ahhoz, hogy utolérjük és elhagyjuk a legfejlettebb országokat, melyek tőkés rendszerben élnek. Ez a követelés persze az elmúlt 25 év alatt egyre kilátástalanabbá vált. Így hát ma már széltében beérik azzal, hogy ne szakadjunk le veszedelmesen a fejlődésben, ne növekedjék behozhatatlanul nagyra a tőkés országok fölénye (nemcsak a gazdaságban, hanem a művelődés és a szociális ellátás-szolgáltatás terén sem).

A központi hatalomgyakorlás/igazgatás körében megtartott tulajdon felsőbbrendűségének tételéhez s annak a gyakorlatban való "igazolódásához" vezetésünk a végletekig ragaszkodott. Jelenlegi súlyos és bonyolult helyzetünk döntőleg ennek következménye, s mint ez voltaképp ma már köztudott, erre épült az ominózus közmegegyezés. Arra, hogy a néptömegek elfogadják az *így értelmezett* szocializmust,

ha ennek előnyeit tapasztalják, ha számukra ez – saját érdekeik terén – állandóan igazolódik.

A Rákosi-rendszer semmibe vette az emberek jelenbeli érdekeit; elvontan vette célba a *társadalmi* jövőt. A jelent – a ma élő nemzedék életét – feláldozta érte. Ennek az új vezetés véget vetett, kötelezte magát, hogy a haladás eredményeiben mindenkor részesíteti az éppen élő nemzedéket, mely azt elérte, megtermelte. Számukra mindig "érezhetővé" teszi ezt az életszínvonal őket megillető növekedésében. A következetes "életszínvonal-politika" volt hivatva a tömeget megnyerni, vagy legalább semlegesíteni.

S ez ment is, míg az extenzív növekedés pályái, forrásai nyitva álltak. Volt valódi növekedés, volt miből növelni a fogyasztást is. A nehézségek ott jelentkeztek, ahol az extenzív növekedés kezdett elakadni. Miután az apparátus a reformok útját eltorlaszolta, vezetésünk egyre kockázatosabb, kétarcú erőfeszítésre kényszerült a közmegegyezés megóvásának érdekében.

Igyekeztek ugyanis felkutatni minden – még kihasználatlan, az apparátus hatalmas érdekével összeegyeztethető – növekedési lehetőséget, elsősorban magában a társadalmi termelészervezetben. Ennek oldalhajtásaként azonban kezdték eltérni ennek körén kívül is az egyének jövedelemszerző erőfeszítéseit, melyek nem veszélyeztették a "társadalmi" gazdagságot, s a "szocialista" tulajdon rendszerét. Ennek nyitó és áttörést hozó lépése még a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezéséhez fűződik, s a háztáji gazdaságok árutermelői szerepre való jogosultságának elfogadása volt. A továbbiak során, kb. 20 év alatt ebből a hídfőállásból bontakozott ki az egész "második gazdaság", egészen az elsővel való egyenjogúság jelenlegi követeléséig: vegyesvállalatokig, kisbankokig stb...

Ennek láncolatába tartozik maga a termelészövetkezetek önálló gazdálkodásának és tulajdonosi demokratizmusának kifejlesztése, nem-mezőgazdasági kiegészítő tevékenységeinek elfogadása is. Főága azonban a háztáji gazdaság *felhalmozásában* és annak építkezési-korszerűsítési beruházásaiban folytatódott. Sorsdöntő lépés volt, mikor az állam ezt elfogadta. Megtúrta az ebben zajló illegális és nem adózó foglalkoztatást, sőt rátért ezeknek hitelekkel való támogatására.

Ez ugyanis hallgatólagos beismerése volt annak, hogy pl. a népességnek lakással való ellátását a központi gazdálkodás eszközeivel képtelenség megoldani. Elismerése annak is, hogy a társadalom valahol és valamiképpen mégis rendelkezik olyan tartalékokkal, melyek ezekre a célokra mozgósíthatók, *de nem az apparátus tulajdonosi hatalmának gazdasági keretei között* és nem annak módszereivel.

Lesújtó kritikája ez mindmáig a központi gazdálkodásnak! A munkavállalók részéről annak kollektív megállapítása, hogy a család kisüzemében végzett munka jövedelmezőbb számukra, mint a szocialista nagyüzem, illetve vállalat. "Termelékenyebb" – nyilvánvalóan nem egyszerű műszaki értelemben, hanem gazdasági, vagyis értékvonatkozásában. Természetesen a családi tulajdon körében végzett munkát nem terhelik mindazok az elvonások, melyek a központi tulajdonú üzemben végzettet. No nem éppen erről van szó! Mert azokat az elvonásokat milyen céllal és milyen kötelezettvállalással teszi a központi hatalom? Mivé alakul át az a többlet az ő kezükben?

Ebből kellene biztosítania mindazokat a szolgáltatásokat, melyek a munkaerő teljes körű (hosszú távú) újatermeléséhez-fenntartásához a rendszeres (napi, évi) fogyasztáson túlmenően szükségesek. (Egészségügy, oktatás, közlekedés, lakás, közbiztonság stb...) Ezekre vállalt kötelezettségének azonban, nemcsak hogy nem tud eleget tenni a központi gazdálkodás, hanem a maga szervezetében arra sem talál lehetőséget, hogy a dolgozó ott olyan kiegészítő jövedelemhez juthasson, mellyel azután maga gondoskodhatnék az elmaradt szolgáltatások pótlásáról.

Apparátusi tulajdon – az áruviszony zűrzavara

A munkavállalók kollektív ítélete arra mutatott rá, hogy társadalmunkban, a központi igazgatás körülményei között nincs biztosítva a végzett munkával arányos jövedelem, illetve részesedés a köztulajdonú gazdaság termékéből. Nem a teljesítményekkel arányos az elosztás – tehát igazságtalan.

Nem azért igazságtalan, mert eleve az akarna lenni, hanem mert olyan szervezetben zajlik, amely *nem teszi lehetővé az igazságosságot*; mivel módja sincs azt megállapítani. A központi igazgatásban történő elosztás, mivel kizárólagos, tehát megmásíthatatlanul szubjektív is. Az áruterelés piaci mechanizmusában az elosztás az egyéni értékelő döntések sokaságának összemérése révén objektiválódik. A központi gazdaságirányítás kikapcsolja ezt, de nem rendelkezik más tárgyiasító mechanizmussal, amit helyébe állítson. A piac sokdimenziós, sűrű hálózatú dinamikus viszonyrendszerét egysíkú és hierarchikus szerkezetű klasszifikációs rendszerrel helyettesíti, melyben a központi döntések abszolút érvénnyel – tehát önkényesen – állapítanak meg értékeket és – szándékolt vagy végzetszerű-tudattalan viszonyokat. Ezeknek korrekciója csakis tudati közvetítéssel – annak lassúságával, részlegességével és tetszőlegességével – kerülhet sorra. A központi hatalom korlátlanra kiterjesztésében alighanem ez a főbaj. Lerombolja ugyanis azt a történelmi építményt, amely a voltaképpeni társadalmiságot hordozza. Ennek az épületnek legfőbb pillére a gazdaságnak a tulajdonlás formájában való *elkülönülése* az államtól, mint a közösség egészét kifejező, érdekeit érvényesítő hatalomtól. A tulajdoni formában ugyanis a gazdaság tárgyiasítja (elidegeníti) a kapcsolatokat: az együttműködést, sőt még az *egyéni belüli* működést, az egyén önmagával való "együttműködését" is. A társadalom minden tevékenységének egyetlen központból való irányítása először semmissé teszi a tulajdoni közvetítőrendszert, szubjektívításokban feloldja annak tárgyiaságát. Ugyanilyen szükségyszerűséggel pedig a másik oldalán újra felosztja a társadalom termelőerőit – hogy fenntarthassa bennük a gazdálkodást, működésük társadalmiságát. Ezzel újraalkotja ugyan a tulajdont, a többletek kisajátítását, ám csak mint rendezetlen, esetlegességekbe, egyediségekbe széteső termelést. A termelőerők feletti rendelkezés így privilégiumok véletlenszerű sokaságába tagolódik, az egyének *tulajdon nélküli* magánbirtoklására, melyben a vezetők, akik mások eszközeivel és erővel rendelkeznek, *tulajdonosi szerepet* gyakorolnak. Egy folyton szerveződő, de tartós alakot ölteni képtelen káoszra. A közhatalom munkaképpen való felosztása – a bürokrácia – ugyanis elkerülhetetlenül a benne résztvevőket mint egyéneket teszi birtokossá az eszközök – és az eszközként felfogott emberi erők – valamilyen köre fölött.

A két megosztás egymást éppenséggel nem alátámasztja, hanem folytonosan és kölcsönösen érvényteleníti és rombolja. Nem lép elő nyíltan tulajdonosként, de az elosztást *rejtve* a maga érdekében gyakorolja. Tulajdonossága nem termelői, hanem elosztó hatalom. Szimbolikussá tompított erőszak – kifosztás, mely azonban a társadalmi *munkamegosztásba* ágyazva mint csere jelenik meg. Fokozza ennek a már amúgyis szubjektív mechanizmusnak önkényét, hogy a szociális gondoskodás céljára elvont termékész is a vezetők, illetve az általuk irányított hivatali apparátusok osztják el "juttatások" és közszolgáltatások alakjában. Ezekben végső fokon az elosztók döntéseinek fordul meg, hogy ki mennyit és mit kap az elosztás rendszerében. Azonban maguk az elosztók is csak egy-egy szolgáltatás urai, a többinek igénylői és haszonélvezői. Ez az osztókat *kölcsönös érdekek* hálózatába kapcsolja egymással; köztük leküzdhetetlen vonzást gyakorol a viszonzás révén való előnyhöz jutás lehetősége, a részvétel a viszonyosságok rejtett hálózatában. Az elosztási előnyöket élvezők-juttatók köre lazán ugyan, de jól körülhatárolt. Akik ebbe beletartoznak, *együttesen* birtokolják az előnyöket, többleteket. Nem ki-ki önmagában, hanem *ők egymás által*, és a többletek kisajátításának és felosztásának épp ezen módja, rendje által.

Amennyiben ez a torzulat csak önmagában állna fönn, még nem is volna olyan borzasztó. Ámde nem önmagában, hanem *az egész társadalmi termelés központjában* áll. Meghatározó azokban és azok között, akik az egész termelőfolyamat alanyiségét testesítik meg. Ők gyakorolják az egész társadalom tulajdonosságát, a közösség általuk viszonyul saját termelőerőikhez. Sőt, még az egyén is, az eme rendszerben végzett *saját munkájához*.

Az igazi nagy baj tehát – értsük meg végre jól – nem ennek az elosztási rendszernek az igazságtalansága, mocskossága, hanem a *termelésen kívülsége*, attól való lényegi függetlensége, a teljesítményekkel szembeni közömbössége. Az, hogy benne a termelés társadalmisága nem objektiválódik, hanem éppen széthullik jelentéktelen apró szubjektivitásokra. Nem igazi *termelési* viszony, hanem valódi lényege szerint a legprimitívebb hatalomgyakorlás, de ... szövevényesen kollektív formában. A termelés irányítóit nem a termelés eredményeiben, nem a termelékenység növelésében teszi érdekeltté, hanem az elosztásban, annak is abban a töredék részében, amely nem valamely kötött és megszilárdult formában fennálló, hanem amely adományozható, tehát az ő privilégiumának kifejezése, személyes önkényének rendelkezésére áll.

Miután ez a réteg döntő ütközetekben felülkerekedve egy korszakra megszilárdította uralmát, tótágasra állította az egész termelést. Kívíva benne a lényegtelen uralmát, és azt tette meg általános meghatározássá. Döntő tényezővé avatta tehát a gazdálkodásban a központi elvonással létesített alapok újrafelosztását. Mivel ez a felosztás nem áll visszaható összefüggésben a felosztásra kerülő dolgok megtermelésével, hanem a központban, illetve a munkamegosztás rendszerében megszerzett befolyástól függ, így a termelés valamennyi kategóriája ennek rendelődött alá; működésükben egyre inkább ez vált meghatározóvá. A többletekben való részesedés felett folyó hatalmi alku, az abban elért sikerek váltak a termelőegység

(ágazat, vállalat, üzem, egyén) jövedelmének és növekedésének kulcsává. Ár, bér, beruházás, nyereség, hitel – minden ilyen érdekek alá vetve kerül felosztásra.

Közülük csak a bérrre vessünk most futó pillantást, mint ami az életszínvonal alakításának és a teljesítményekre való ösztönzésnek egyaránt fő tényezője. Az adományjelleg ezek növelésének is egyre határozottabb, hovatovább uralkodó tulajdonságává lett. Az évi bérfeljesztés keretösszege az, aminek felosztásában a vezetők kegyeiket gyakorolhatják beosztottaik körében, és erősíthetik befolyásukat. A keretösszegért, létszámért folytatott alkuban pedig igazolhatják a vezetésre való alkalmasságukat és növelhetik hatalmukat.

A létszám is, a bérösszeg is naturális hatalmi tényezőkké váltak egyszerű mennyiségükben. A termelékenységgel való összefüggésük pedig másodrendűvé halványult, hiszen annak alakulása nem természetes egységekben mérhető. Sőt, a létszám, a terméksúly stb viszonylagos csökkenésével jár, és a már kiépült emberi viszonyok átrendeződésével, ezek folytán a hatalmi helyzet kockázatával. Mindenekfölött azonban a termelés *tényleges eredményeit* egyetlen tollvonással semmivé teheti a központ kedvezőtlen intézkedése, mely a vállalati költségeket, értékesítést vagy tervekötelményeket kedvezőtlenül befolyásolja. Az igazi eredményeket ezért itt, a központtal folytatott megegyezésekben lehet – és kell – elérni.

Az ekképpen fennálló alapviszony *ellenében* teljességgel reménytelen bármilyen reform. Amennyiben nem hatol be ezekbe a viszonyokba, amennyiben csak a felszín törekszik átrendezni, úgy eredményei mindig csak töredékesek és ingatagok lesznek. Az *alapok* visszarendezik maguknak megfelelővé a felépítményt, s ezzel csak még jobban megszilárdulnak. A 68-as reform sorsa ez lett. Az apparátusi vezetőréteg sikerrel háritotta el a vállalati önállóságnak *tulajdoni* jelentőségűvé fokozódását. Megvédte a központ teljhatalmát, a gazdasági és politikai hatalom töretlen egységét. A tulajdoni decentralizálást lealkudta csupán pénzügyivé, a reformot a *gazdasági* eszközökkel való központi szabályozás zsákutcájába terelte. Igaz, nem valószínű, hogy akár ők is tudták volna előre, mit találnak majd az utca végén.

Ez az átalakítás nem hozta létre intézkedéseinek tisztázott közegét, vagyis a pénz működésének legalább alapfeltételét, az értékek piaci önszabályozását. A szemmértékre, szubjektív megítélésre bízott árak és bérek lehetetlenné tették a szabályozó intézkedések végrehajtását, sőt, megközelítőleg már tiszta megfogalmazását is. A teljesítmények maradtak összemérhetetlenek, csak most már megterhelve a mérés *kényszerével és látszólagos* lehetőségével. Így az általános érvényűnek szánt szabályok alkalmazásukban ismét szétestek egyedi értékelésekre és méltánylásokra, s ezzel fennmaradt a központi hatalmon belüli újraelosztás, helyreállt a hatalom gyakorlóinak érdekközössége az osztzkodásban folyó torzsalkodás felett. A teljesítmények pedig maradtak *alárendelt jelentőségűek* a vállalati/intézményi csoportérdekekkel és a rétegszolidaritással szemben, mellyel kiváltságaikat együttesen biztosították.

Az uralkodó viszonyok terjeszkedő következményei

Az uralomban fennálló viszonyok uralkodó viszonyokként kerülnek szét, átjárják az egész társadalmat. A vezetőréteget nem választja el a köznéptől *berlini* fal... Mint

bürokrácia, a hivatalnoki szellemi munka apparátusa mindenestől fölébe helyezkedik és elterpeszkedik a termelő és alkotó munka felett. Érvényesíti közvetítő helyzetét, a központtal, vezetéssel való kapcsolatának privilégiumát. Tovább azonban a szervezetség minden foka uralomként, hatalomgyakorlasként működik – és helyezkedik fölébe a teljesítményeknek. A maga konzerváló és korlátozó természetét érvényesíti amazokban, s nem amazokét bontakoztatja ki, segíti növekedéshez. Önmaga átmenetiségét teszi az egész társadalomnak és abban a legmagasabbrendű tevékenységeknek is általánosságává.

Így a központi magatartás visszfényeként a legalacsonyabb és legjelentéktelenebb tevékenység – és annak művelője – sem mulasztja el, hogy a munkamegosztással az ő használatába s ezzel rendelkezése alá kerülő *társadalmi erőket*, értékeket a maga hasznára fordítsa. Így a távolsági buszvezető vagy az uszodai pénztáros zsebre teszi a pénzt és nem ad jegyet; a taxisofer és a pincér figyelmetlenséggel kényszeríti ki a borraivalót, az orvos rideg közönnyel a hálapénzt, az eladó a java áruért a felárat stb....

Világos, hogy akinek csak az eladott saját munkaereje van, amivel alattomban rendelkezhet valamilyen mértékig, abból tart vissza, amennyit csak lehet. Aki pedig a visszatartott erőt sem tudja tisztességesen a második gazdaságba átvinni és magának hasznosítani, az nyúl a késhez meg a sörösüveghez. Fordul a nálánál is gyengébbek: öregek, gyerekek, vagy éppenséggel önmaga ellen, időleges vagy örök öntudatlanságot keresve.

De a sor legalján álló is onnan fentről: az uralkodó viszonyokból és annak hordozóitól kapja a mintát, és aszerint jár el. Belpolitikánknak is ez szabott átfogó irányt. A "közmegegyezés" ennek hallgatólagos tudomásulvételével alakult tovább. A garantált életszínvonal-emelkedésnek teljesülnie kellett, függetlenül a nemzeti jövedelem alakulásától, vagyis az országos *teljesítményektől*. A központi hatalomnak az egység értelmében elő kellett azt teremtenie a társadalmi béke – azaz a fennálló viszonyok háborítatlanságának további elfogadtatása – érdekében. Az még összefért valahogy a megegyezés szellemével, hogy a központi gazdálkodás – nem tudván eleget tenni a szociális gondoskodásra vállalt kötelezettségeinek – legalább teret nyitott és szemet hunyt az egyéni-családi erőfeszítések előtt. Amikor azonban egyes vezetők ennek erkölcsi és eszmei következményei fölött vádoló moralizálásba kezdtek, az már felháborodást és indulatokat váltott ki. Méltán. A köznépet vezetői taszították a mocsokba. Önrendelkezését kisajátították és elzárták tőle; majd életlehetőségeit rendre eljátszották a világgazdaság kártyaasztalán és felélték hatalmuk passzióiban, s amikor ezután a nép – hogy valahogy éljen – visszaoldalgott a magántulajdon és egyéni önzés vályújához, akkor épp amazok háborodtak fel s szidták meg, hogy mocskos, lusta és önző.

A közmegegyezés a felelősség átvállalása volt! A politikai nagykorúság *deklarálása* a kiskorúsággal szemben. Társadalomkutatásunk a 70-es évek első felében jelezte, hogy a fejlett tőkés országokban megindult a termelékenység növelésének egy új korszaka, azt pedig már Marx megmondta, hogy ez a korábbi átlagszínvonal leértékelődésével jár együtt. Vezetésünk erről nem volt hajlandó tudomást venni, hanem átmeneti és előre nem látható "kedvezőtlen világgazdasági változásokról"

sopánkodott. Ezen megítélésének megfelelően kivárára játszott: hitelek­ből próbált áttelelni, kihúzni addig, míg visszatérnek a régi jó idők.

A föl­vett hitelek­ről máig sem adtak tiszta *összképet*. Abban ugyanis, amit adtak, csupán a külföldi kölcsönök szerepelnek: amit másoktól kaptunk. Nem szerepel azonban a belföldi: amit magunktól vettünk fel és fogyasztottunk el előlegként a saját jövőnk terhére, éltünk fel a magunk vagyonából, tartalékából (Jánossy F.).

Az össztermék egyre növekvő része kerül fogyasztásra, mivel a felhalmozás mértéke vésszesen lecsökkent; s a felhalmozásnak nemcsak a termelői beruházásokra szolgáló legnyilvánvalóbb s hagyományos ága szűkült be, hanem a *szellemi felhalmozásra* szolgálók is, melyek jelentősége pedig nőttön nő. A tudomány s a művelődés szinte folyamatosan csökkennek, holott éppen növekedniök kellene a termelékenység jövőbeni emelkedésének megalapozásához.

Jövőbeni termelékenységünk szempontjából ugyanilyen jelentősé­gű a szociális és egészségügyi ellátás fedezeteinek csökkenése is, hiszen ez a munkaerő jövőbeni terjedelmének és értékének csökkenését vonja maga után; másik oldalán pedig arra kényszeríti a lakosságot, hogy saját erőforrásaiból fedezze azt, amit nem kap meg a központi szolgáltatásokból úgy, mint korábban.

Ez a költségáthárítási manőver gyötrelmesen őszintétlen dolog, amivel vezetésünk egyre növekvő mértékben él. A dolgozók, illetve családok erőforrásainak terhelése nem a semmiből fakaszt pótlólagos jövedelmeket és értékeket, hanem ugyanabból a behatárolt munkaerőalapból, mellyel társadalmunk egészében véve rendelkezik, mely a nemzet életerejének felosztásából egyáltalán munkára fordítható. A második gazdaság növekedése ennek az életerőnek növekvő megterhelést jelent. A második gazdaságból fakadó jövedelmek fokozott beszámítása az össz­­társadalmi új­­ratermelési folyamatba objektíve csökkenti az első gazdaságban szerzett reálj­övedelmeket. Hiába nőnek ugyanis itt a bérek –tegyük fel nemcsak nominálisan, hanem vásárlóértékükben is –, ha közben a juttatások értéke azonos vagy éppenséggel még nagyobb mértékben csökken (illetve nem nő a korábbi nemzetközi helyzetünknek megfelelő ütemben).

Növekvő mortalitás, csökkenő szaporulat, növekvő bűnözés és devianciák, a feltárt természeti források növekvő terhelése ... mindezek teljes egyértelműséggel mutatják *belső* eladósodásunk súlyosan növekvő mértékét. A jövőnk jelenbeli előfeltételeinek, tartalékainknak életünk minden vonatkozásában előrefutó felélését. A termelés összes tényezőjének megkárosítását a fogyasztás szinten tartásának, illetve szinten tartása látszatának megőrzése érdekében.

Marx álláspontja szerint az alapvető termelőerő, melyet az ember a természettel szembeállít és annak erőit vele a maga szolgálatára kényszeríti, az egyének együttműködése. A közösségforma, mely ezt az együttműködést szervezi – egyre mélyebben rendezett, magával összetettebb alakokban.

Legsúlyosabb eladósodásunk – melybe vezetésünk belevert minket – ezen a téren áll fönn. Vezetésünk egy korszaknyi időn át feltartóztatta azoknak az együttműködési formáknak, társadalmi alakulatoknak a képződését, érlelődését, melyek alkalmasak lennének arra, hogy benne a társadalom egész tevékenységrendszere egy magasabb szintre felemelkedjék a jövőben. A fejlettebb termelési viszonyok nem jönnek létre minden további nélkül a forradalmi győzelmekkel. Azokat fel kell építeni az egyének

képességeiben, tudatában, megszokásaiban; egyszersmind intézményekké, szervezetté tárgyiasítani. A műveltség szellemi épülete sem az éterben lebeg, hanem anyagi feltételek alapzatán áll. Alapjaitól megfosztva összeomlik, le sem rakott alapokon meg nem áll. A demokráciához és társadalmi öngazgatáshoz egyfelől megformált autonóm intézmények, másfelől az egyének ezekben való jártassága, eszközeikkel bánni tudása kell. Vezetésünk az eddigiekben lerombolta ezeket az előfeltételeket, majd nemcsak elmulasztotta újjáépíteni, hanem a szocializmus ügyét a központosított teljhatalommal azonosítva, annak elvi álláspontjáról akadályozta meg újjáépülésüket – közmegegyezés címén. A jelenlegi legsúlyosabb bajunk pedig ebben van. Ez bénítja most a politikai cselekvést a társadalom minden rétegében. Sokkal könnyebb ugyanis teret nyitni a magántulajdonnak, mint felépíteni a szocialista demokrácia alapjait. A magántulajdon hosszú történelmi korszakon át tisztázott, természetszerűvé csiszolódott társadalmi forma, a nép valóságos önkormányzata pedig még mindig bejáratlan terület – mítoszok, álmok birodalma. Az apparátusi vezetőréteg hatalma vajmi kevésbé hasonlít hozzá, mégis annak kisajátításaként keletkezett és áll fenn, annak ideológiai állóközében tartja fenn magát, mintha továbbra is a nép hatalma volna.

Ez az azonossági tétel számukra nem elméleti igazság. Nem tudatukban él elsősorban, hanem mint a társadalom szerkezetében rájuk nézve fennálló *ténybeli valóság*. Az ő gyakorlatuk teszi érvényessé, egyszersmind abban nyilvánítja ki magát folytonosan, az van így megfogalmazva. A benne élők számára ez közvetlenül saját létformájuk és öntapasztalásuk. Ezért nem is racionálisan élik át, hanem egzisztenciálisan (mint a polgár az ő magán-ságát), tehát elemi *evidenciaként*. Így érthető és következetes az, hogy az apparátusiak a szocializmusban való hitről szoktak beszélni. A szocializmus megléte számukra eme létazonosság közvetlenségével – azaz kétségbevonhatatlanul, *hitigazságként* – jelentkezik, mégpedig éppenséggel és *csakis ebben a központosított formában*. Értelmük csak utólagosan járja körül és elemzi ezt a már kész, *benső tapasztalatot*.

Erről az áligazságról mármost rettentő nehéz lehet lemondani. Kockáztatni hitbizonyosságát, kitenni ismét a szubjektivitásokkal szemben közömbös történelmi gyakorlatnak, a társadalom önmozgásából adódó kritikának (melyet eddig bénított a központi mindenhatóság), s ezzel ismét a rációnak, a kutató értelemnek. Elveszteni azt az időtlen harmóniát, melyben – látszólag – egyesült az eszme egy, magát az általánosból kiválasztó és attól megkülönböztető társadalmi csoporttal. Érzésvilágukban és annak megnyilvánulásaiban ennek az egységnek a felbomlása az eszme látszólagos bukását vonja magával. Bizonyára nagyon nehéz tehát ettől az érzülettől eltávolodni, átlépni a racionalitás és tárgyilagos mérlegelés oldalára, látni ezt az eszmét és annak ölelésében önmagukat annak, amik valójában.

Annál is nehezebb, mivel ez az azonosítás sikeresen létrehozta *külső* elfogadtatását a társadalom többi rétegeiben is – igaz, bennük már negatív vetületben. Ahogy gazdasági lemaradásunk egyre nyilvánvalóbb lett, társadalmunk egészét átjárta a központi hatalom tehetetlenségének nyomasztó érzése. Ezt azonban úgy élik meg igen sokan, mint a felettük álló *szocialista hatalom* tehetetlenségét és kudarcát, s nem úgy, mint *saját közösségükét*. A rájuk kényszerített azonosságtételnek engedve látják a baljós tényeket és vetnek számot azok következményeivel. Mi mást tehetnének, mikor a

hatalom birtokosai nem hajlandók, nem képesek szélnek eresztetni és korigáltni ezt az elvet? Továbbra is ezt védik inkább, mintsem a szocializmus ügyét. Így jutottunk oda, hogy a magántulajdoni formákat hívják segítségül –remélve, hogy sikerülni fog azt a külső körben féken tartani – de nem mondanak le a központi igazgatásról, vagyis az őket privilegizáló rendről, az ő "szocializmusukról".

Veszedelemesen összezavarodtak a dolgok. A maszek kisvállalkozások, de még a nyugati tőkével kötött közös vállalatok sem oldják meg a mi kérdésünket, mert ezek vagy nem érik el a lényegesség mértékét, vagy ha mégis, akkor éppenséggel felőrlik a szocialista hatalom gazdasági alapját, s annak nyomán megdöntik majd magát a hatalmat is.

A tőke saját tevékenységének külső felosztása

A mai kapitalizmus kétségkívül előttünk jár a társadalom szellemi potenciáljának kiaknázásában. Ennek révén elért eredményeivel nyilvánvalóvá tette, hogy számunkra sincs más út, mint a szellemi termelés kibontakoztatása – csakhogy a mi sajátosságainknak megfelelően. Eddigi gondolatmenetünk viszont már rámutatott, hogy sajátosságunknak valami hitelesebb, valóságosabb meghatározásához kell eljutnunk, mint ami a nép nevében gyakorolt totális központi hatalomban készen adódik számunkra. Ennek a hatalomnak a gyakorlása maga is egyfajta szellemi tevékenység, ámde, nem megfelelően meghatározott az elidegenítés ezen módja által. Történelmileg messze túlhaladott közvetlenséggel mint hadiállapot, erőszak áll szemben a termelőmunkával, sajátítja ki és osztja fel annak többleteit. Ebben a felosztásban *látszólag* csak felhalmozás és bér van. Valójában azonban megbújik benne a járadék is, ami azonban – épp mivel nincsen kifejezve, nincs is meghatározva – zavaros bizonytalansággal oszlik fel. Nem a teljesítmények alapján, nem keletkezéséből, az érték-többletből leszármaztatva – tehát ahhoz vissza nem kapcsolhatóan. Ezért képtelen szabályozni, *képtelen kiosztani* tárgyi érvénnyel a szerepeket, tennivalókat; képtelen az egyéni tevékenységgel szemben a társadalom általánosságát kifejezni és érvényre juttatni, a felhalmozás társadalmi folyamatát indítékokkal ellátni. Nem képes ezt a meghatározást adni sem a társadalom tevékenységszerkezetének – benne az egyént *külsőleg* alárendelni a reális általánosságnak, melybe kölcsönös feltételezettséggel beletartozik – s ezért nem képes az egyént *belsőleg* sem ennek általánossága szerint működtetni; módszerét, szemléletét, formáját megszabni.

Csak az intenzív fejlődés körülményei közt kezdett igazán érzékletessé válni a szellemi tevékenységek s a gazdálkodás többletei közötti kapcsolat, noha ennek az összefüggésnek *kifejeződései* még jelenleg is jórészt *negatívak*. Nemcsak nálunk, hanem az újkapitalista társadalomban is, s ezért fogalmi ábrázolásának útjában is igen összetett nehézségek állnak.

Nálunk elsősorban a *torzult* tulajdonviszonyok, melyek a lényeges ellentéteket háttérbe szorítják és lényegtelen külsődlegéseket tolnak előtérbe, s ezzel természetlenné teszik a társadalmi konfliktusokat, eltérítik azok tengelyét a történelmi haladás tényleges lehetőségeinek vonalától. Ez a társadalmat meddő költségekkel, értelmetlen és nem gyümölcsöző lemondásokkal terheli. Vagy még a legelszántabb optimizmussal

szólva is: a történelem bizonytalan kimenetelű kerülőútvajra szorítja. Útelágazásoknál, amilyenél most is állunk, ennek jelentősége feltornyosul, a pragmatikus józan ész esélyei nagyon lecsökkennek, s az átfogó elmélet válnék fontossá – ha lenne.

A kapitalizmus kezdetén a szellemi tevékenység úgy van jelen a termelőfolyamatban, mint a tőkés saját tevékenysége, s ezért elsősorban mint kereskedés, mint a forgalom bonyolítása. Ezért az anyagi termelőfolyamaton belül ennek először nem is adódik egyéb *önálló meghatározása*. Nem szerveződik be elkülönülten a *termelés* rendszeres költségei közé, azon kívül marad, mint a vállalkozói jövedelem megosztása.

A tőke azután mind jobban megosztja és kifejleszti a maga szellemi tevékenységét. Mind több és szervezettebb idegen munkát alkalmaz ennek végzésére. Amivel sajátos tőkés feladata egyre elvontabbá, imagináriusabbá zsugorodik, mindinkább pusztá vonatkozássá tisztul, a társadalmiság megjelenítésévé, indítékainak közvetítésévé csupán. A szellemi tevékenységeket pedig, melyek a termelőerők működését igazgatják, parancsolják, magán kívülre helyezik. Azok egyre szélesebben kiterülve sorakoznak fel vele szemben. Az elidegenedés világtörténelmi folyamata hatja át az emberi tevékenységnek ezt a területét is. A tőke természetes megtestesüléséről, a tőkésről leválasztja a szellemi tevékenységet, és áttolja a másik oldalra, a munka térfelére. Megkísérli felfogni annak kristályosodott kategóriáiban, belegyömöszöli – ahogyan tudja – a *bérmunka* és profittermelés kényszerzubbonyába. Ezek a kategóriák természetesen nem *merőben* idegenek a szellemi tevékenységek tartományától. Bizonyos közös általánosságok összefogják a kettőt, hiszen a munka is egyfajta társadalmi tevékenység, annak is megvan az *alárendelten* bennefoglalt szellemi mozzanata. De alárendelten – s nem elkülönült önállóságában. Önállósága éppen a tőkében volt tételezve a munkával szemben és ellentétben. Ám most – eme második lépésben – a tőke épp hogy kitagadja magából. Megkülönbözteti magától, mint a tiszta csereértéken nyugvó rendelkezéstől, annak *az egyénnel való azonosításától*, mint társadalmi alanytól. Ennek (a megőrzött szubjektumnak) eszközként rendeli alá: eszközöként *tárgyasítja*.

A tőke működése hajdan a tőkés személyében mint *tagolatlan természeti* egységben jelent meg, szervezte és kormányozta a többletek irányában a társadalmi termelés egy-egy elemi egységét, a vállalatot. Ez a tagolatlan szubjektum működésének belső megosztásával és hatékonyságának a versenyben való mennyiségi elemzésével mélyen tárgyasult, ésszerűsödött. Ennek a tárgyasulásnak a folyamata ugyan szinte egyidős a tőkével – onnan veszi kezdetét, ahol a vállalkozás kinövi tulajdonosát, s ez már nem képes egymaga megbirkózni az igazgatás feladatával – de lényegivé mégiscsak az intenzív növekedési szakaszban vált.

Ekkor ugyanis az érték-többlet-hozzájárulásnak szerves feltételévé válik a *termelőtevékenység* folyamatos növelése. A tőke a maga aktuális többletéhez csak úgy juthat hozzá, ha arról előre gondoskodott, ha a magasabb termelőtevékenység előfeltételeit már korábban biztosította, megszerezte. Hasonlóképpen, a jelenben pedig már fel kell tárnia a következő termelési szakasz lehetséges többleteinek minden elérhető forrását. Ideálisan a termelőfolyamat minden eleméhez újra kell termelnie vagy termeltetnie az

abban korábban elértnél magasabb hatékonyságot. Ennek kényszerűsége hajtja végre a tőke *belső* munkamegosztását.

A tőkés tőkénének gondolati újratermelését, annak folyamatát fel kell fogja, mint rajta kívül, vele szembehelyeztetet; nemcsak szemléletben, elméletileg fogja fel, hanem elsősorban gyakorlatilag, tevékenysége számára, tevékenyen. Működteti mint rajta kívülállót, de mint az övét, *őerte* valót – vagyis tőkénének elemét. Ezzel azonban nemcsak magára a tőkésre vonatkoztatta, hanem – a tőke általános természeténél fogva – a társadalomra, az annak kiterjedt együttműködésében folyó termelésre; a csereérték meghatározása alá vonta. Ez a meghatározás viszont a maga célzata értelmében nemcsak működteti, hanem evégett létre is kell hozza: újratermeli a szellemi tevékenységet. Újratermelése során és annak érdekében ugyanannak az elemzésnek veti alá, mint minden egyéb összetevőjét; s ahol és amennyiben olcsóbb lehet, egyszerűbb analóg folyamatokkal helyettesíti őt, illetve az ő előállításának korábbi elemeit.

Mint a megsebesült cápa, amely állítólag (ösztönének féktelen parancsára) saját kiomló beleit is felfalja: a tőke *saját szubjektivitását* tárgyiasítja, szintetizálja a társadalmi termelésben, elemeit egyre kiterjedtebben és hatékonyabban termeli és termelteti. Ezzel azonban egy újfajta társadalmi szubjektumot fejleszt ki, hoz létre a maga helyébe, s vele a maga helyét szűkíti, hovatovább magát kiszorítja. A saját alanyiságát kiűríti, *üres vonatkozássá* változtatja tulajdonosságát, magával szemben pedig mélyrehatóan átalakítja a bérmunka természetét, az abban működtetett "emberi tényező" természetét, jelentőségét.

A hatékonyságnövelés eszközei alapvetően szellemi, értelmi eszközök, létrehozásuk folyamata szellemi termelés, megszervezett alkotó tevékenység. A szellemi termelés új *történelmi ágazat* a társadalom összetevékenységének rendszerén belül. Elemei eddig is léteztek és működtek valahogy a társadalom életében, de nem termelésként, nem munkaszerűen, nem az anyagi termelés összefüggéseibe illesztve, nem aszerint felfogva.

A szellemi tevékenységeknek termelőágazatként való kifejlesztése *a tőkében* megköveteli ezen egész tevékenységkör egyneműsítését; nem egyszerűen önmagán belül, saját különbségei felé emelkedve, hanem az *anyagi munka rendszerén belül*, annak összefüggéseibe illesztve, *annak különös* változataként felfogva.

Ez hatalmas új lendülethez juttatja *a szellemi tevékenységeket*, az eddigi történelemben példátlan fejlődésbe sodorja, s ennek beláthatatlan lehetőségeit nyitja meg, és tárja föl; de az ügy menete és természete szerint adódó kezdete által meghatározottan. Vagyis az anyagi termelés számára való hasznosságának alávetve, aszerint értékelve és felfogva. A szellemi tevékenységek számára ez az új meghatározottság ugyanannyira korlátozás, mint amennyire előrehaladás: általa kikerülnek ugyan abból a közvetlenségből, mellyel eddig az egyén életében, annak természetszerű szabadságából, sarjadtak. Fevételük a társadalmi munkamegosztás rendszerébe őket magukat – és tárgyukat – tételezett, anyagi tárgyiaságba idegeníti a cselekvő egyénnel szemben; ekként létrehozott idegenségükben hatékonyságukat mérhetetlenül megnöveli. Voltaképpen kifejlődésének ez azonban mégis előjátéka csak.

A szellemi termékeket és szolgáltatásokat létrehozó ágazat hasonló viszonyba lép az anyagi termelés meglévő – azaz lényege szerint tőkés – egészével, mint a maga kezdetének idején az ipar a mezőgazdasággal, vagy a feudalizmus rendszerével a rajta belül önállóságnak induló kézművesség.

Kezdetének kezdetén van a szellemi termelés kibontakozása, s ami ugyanaz: sajátos lényegének megmutatkozása is még. Most csak az ipart közvetíti többleteinek kialakításához, annak számára alkot szellemi eszközöket. Távol van attól, hogy önmagát tette volna meg céljává, hogy önmagát *alkotná újra* saját eszközeivel, s hogy *ehhez* tárná fel s formálná meg a saját természetéből fakadó eszközöket. Most még csak az ipari kapitalizmus *különöse*, messze a maga *sajátságától* és annak formájától, – vagy Marx szavával szólva – klasszikusságától. Szubjektivitását egyelőre a tőke határozza meg, mert önmaga általánosságához a szellemi termelő mint tőkéhez viszonyul. Tevékenysége – mint a maga közösségére – a tőke újratermelésére s az *abban létrehozott* többletekre irányul. Nem a valóság egyetemébe mélyebben való hatolásra, nem az új és teljesebb igazság érvényére, hanem a csereértékre. Az érvényre csak értékesülésétől függően.

A tőke eképpen önmagába mint egy Prokrusztész-ágyba szorítja és neveli a szellemi termelést. Nem táplálja, hanem visszafojtja, lenyesi róla mindazt, ami a tőke keretein túlnyúlnék, azzal ellentétes. Ezek a keretek ráadásul nemcsak külsők, hanem *belső* is. A közepettük folyó gyakorlat meghatározza a szemléletet, az öntudatot, az elméletet is. Vagyis a teljes egzisztenciát: a szubjektumot mindenestül.

Így állhat elő az a képtelenség, hogy a legfejlettebb tőkés országok hatalmasra duzzadt értelmiségének semmiféle *saját* ideológiája, társadalmi programja nincsen. Nem nőtt fel önálló politikai erővé, annak ellenére, hogy döntő elemévé vált a társadalom életének. Növekedésének csak a tőkén belül van kijelölt pályája, melyen terelgetve őt, szerepét, a tőke megtartja magának, a maga működésének belső elemeként.

A tőke – bizonyára öntudatlanul, de önmaga tételezésével és fenntartásával – kijelöli még a maga tagadásának evidens látszatú módját és helyét is: a proletárforradalmat. Ámde az extenzív ipari felhalmozás és a proletariátus ehhez fűződő egzisztenciája, az intenzív világfejlődés körülményei között már nem tartalmaz többé végbevihető programot a társadalom átalakítására. Nem az ipari munkásság, nem a tőkével való ellentétének kifejezését kereső értelmiség, sőt, még e két osztály *ilyen alapra* helyezkedő szövetsége számára sem.

A munkásosztály – mára ez már éles körvonalakkal látható – csakis az *értelmiség közvetítésével* érheti el a tőke feletti győzelmet és megszabadulását. Az értelmiség viszont nem tud máshogyan elkülönülni a tőkétől, csakis a munkások osztályuralmára támaszkodva. Ez az osztályuralom azonban nem maradhat *öncélú*, nem irányulhat saját hatalma és egzisztenciája egyszerű fenntartására és újratermelésére, hanem csakis felülhaladására. A szellemi termelés általánossá és uralkodóvá fejlesztésére, az értelmiségi életforma egyetemessé tételére, annak *sajátságához* való eljutásra.

Az alkotás áruként értékesülésének ellentmondása – ennek túlhaladása

Vázlatos elemzésünk alapján is megpróbálhatjuk már *fogalmi alakba* önteni szocialista fejlődésünk eddigi kudarcának és jelenlegi nehézségeinek magvát:

Vezetésünk a proletárhatalmat – ennek lényegét – próbálta meg a tőke megdöntése nyomán, amannak helyébe, társadalmi renddé, termelő és gazdálkodó szervezetté kifejteni. Tehát *magát az elidegenedett munkát*, annak egyoldalúságában megtartva. Ami képtelenségnek bizonyult. A tőkétől örökölt, társadalmilag megosztott munkának ugyanis *önmagában* nincsen újratermelési szervezete, rendszere, hanem az ő szervezete *maga a tőke*. Ami első alakjában és megtestesülésében csak a tőkés – illetve azok osztálya –, de második, kifejtett alakjában: a tőkés osztály és *annak sajátos* tulajdonosi munkáját végző polgári értelmiség, a tőke saját bensejében kifejlődő szellemi termelés.

Ez a társadalmi szerv – a tőkébe zárva ugyan – de egyre sokrétűbben, összetettebben működik. A társadalomnak a tőke tulajdonosi működésében megjelenő önrendelkezését, mind teljesebben, ez gyakorolja. Egyre kevesebbé zsugorodik felette az a szabályozás és ellenőrzés, amit még mindig a magántulajdonosok közvetlenül, *személyesen* gyakorolnak. Ez az egyre "kevesebb" azonban, mégis, továbbra is, kulcsjelentőségű; mert az egyéni munkát ez közvetíti – bármilyen elvontan is – a maga társadalmi összefüggéseihez, közösségéhez. Ennek alakjában van felosztva a társadalmi termelés, és másik oldalán termeléssé megszervezve a vállalati, üzemi munka. A tőketulajdonok viszonya hordozza az egész termelés társadalmiságát, *kölcsönöz* általános formát és indítéket a benne feltagolt szellemi termelésnek, közvetítve és megszabva ezek egyediségeit.

Már amennyire tőle telik! Mert nem minden szellemi tevékenység – legyen bár szükséges a tőke számára – tud beilleszkedni a társadalom munkamegosztásába tőketevékenységgel. Az oktatás, a kutatás, a művelődés számos részfolyamata nem tud nyereséges vállalkozásként megszerveződni és működni; s ezeket közvetlenül közösségi gazdálkodásformákhoz visszatérve kell létesítse és fenntartsa a tőke. Állami, egyesületi, alapítványi keretek között. Ezeknek a költségei nyilvánvalóan csak olyan többletekből kapnak fedezetet, melyek a közvetlen újratermelési folyamatban nem kell megmaradjanak, kivonhatók onnan.

Túloldalról szemlélve az ügyet: ezeknek a tevékenységeknek a fenntartásához nélkülözhetetlen, hogy költségeik fedezete a termelésben folytonosan létrejöjjön és ott többletként jelenjen meg, vagyis úgy, mint a tőkének a *bővített újratermelés fölötti* jövedelme.

Amennyiben *ezeknek* a tőkejöveldemeknek a felhasználását is felhalmozásnak tekintjük – mert a társadalomban valamiképpen fennmaradó és továbbható eredményeknek válnak eszközévé – úgy ezek semmiképp nem árutermelői beruházások. Ezek a többletek kifolynak az árugazdaság keretei közül, s adományként továbbadva, tulajdonosuknak többletet nem hozva használódnak fel, a "kultúra" széles értelemezett folyamatának finanszírozásában. Olyasmiket hozva létre ott, amik *a termelőfolyamatban* a tőke számára nélkülözhetetlenné váltak ugyan, de *áruformában*

nem elérhető. Ha innen érkeve fordítjuk figyelmünket a szellemi termelés azon másik részére, mely megmarad az árutermelés körében, úgy nem maradhat előttünk rejtve az a hasonlóság, mely a szellemi termelés e két ága között fennáll. Nevezetesen azt kell meglátnunk, hogy a szellemi termelésnek az a szelete, amely a *termelővállalaton belül* fejlődik ki (a munkaügytől a piackutatásig és a reklámapig, a termékfejlesztéstől a műszaki és ügyviteli racionalizálásig) szintén a korábbi "anyag" termelőfolyamat többleteinek felhasználásával épülhet csak ki.

Igaz, ezek hasznossága átlátható, szükség esetén még kimutatható is, de költségei csak olyan forrásból fedezhetőek, melyekből eddig másfelé folyt az értékáram: kifelé. Ez elsősorban a már meglévő technikával új munkahelyeket létesített, új üzemet a vállalaton belül, vagy teljesen új vállalkozást. Most viszont befelé fordult a felhalmozás, a meglévő vállalkozást olyan részlegekkel egészíti ki, melyek a termelőfolyamat hatékonyságát hivatottak növelni. Ennek jegyében számára új technikát, hatékonyabb módszereket dolgoznak ki, s mindezt rendszeres ismétléssel teszik – mondhatni: *termelnek*.

Ez a termelés a szó legszorosabb értelmében egy új *vertikum* kiépülése (*vertex* latinul: fejtető). Az ipar ezt saját *feje fölé* építi ki, avégett, hogy abban létrehozza – vagy: hogy *az* magában létrehozza – az iparszerű termelés következő hosszabb-rövidebb ciklusainak szellemi tartalmát: *információit*. Az új információk a valóság – a természeti és emberi "erők" – egyre szélesebb körét ragadják meg, egyre mélyebben hozzák a termelőfolyamaton belülre, és juttatják működéshez. Az *információgazdálkodás* általános kiépítésének folyamata végtére körvonalazódik és megmutatkozik úgy, mint a felhalmozás újabb szakasza, sajátos *intenzív* korszaka.

Intenzív akkor is, amikor már nem az ipari termelővállalaton belül végzi beruházásait, hanem több vállalat számára, nyitott piacon jelentkező, önálló szolgáltató vállalkozás; illetőleg intézményként jelenik meg, a vertikum (információlánc) egy szakaszának önállósult termelőjeként. Pedig amikor a szellemi termelés eredménye élesen körülhatárolt alakban tárgyasul (licenc, know-how, software, könyv stb.), akkor ezek termelése és forgalma úgy mutatkozik, mintha egyszerűen csak új termékekkel vagy szolgáltatásokkal bővítené a termelés körét.

Valóban új, de nem egyszerűen a már meglévők sorozatának újabb tagja, hanem *új lényegű* termékcsalád az *információ*. Olyasmi, ami rejtve, kifejtetlenül és önállótlannal benne volt a termelés egész eddigi történelmi láncolatának minden mozzanatában, minden termékében, de most, önállóságához, kifejezett alakhoz jutva, e mozzanatot – az információt – önmagaként meghatározva termeli.

Önmagaként, de – mint már rámutattunk – az anyagi termelés alapösszefüggései szerint meghatározva, azoktól való függőségében egyelőre. Ugyanakkor azonban avégett épül ki az információtermelés, hogy ismétlődően újraformálja a társadalmi termelés minden mozzanatát, minden vonatkozását. Vagyis a tőke minden elemét.

Amikor ez a folyamat ennek legelső alakjában is elérkezik odáig, hogy a tőkének tényleg *minden* elemét képes szellemileg felfogni és újatermelni, akkor a tőkének tőkeként való működése értelmét veszti. Nincs értelme többé a társadalom termelőerőit magántulajdonokba szétosztva működtetni; a pusztaság és korlátlan rendelkezés felhatalmazásával egyénekre bízni. Hiszen a tőke *minden tudati elemének*

társadalmi termelése lehetővé teszi, hogy a termelőerőkkel való rendelkezést a társadalom azok között ossza fel, akik ezt munkájukképpen végzik. Azok közt, akiknek ugyanezt kiosztaná a tőkés – a tőke érdeke – is, ha továbbra is az ő kezében lenne a végső rendelkezés.

Ennek bekövetkezte – rögzítsük le határozottan – a *társadalmi munkamegosztás* új elvéhez vezet. Legelső, tehát negatív meghatározása szerint megszünteti azt a feltétlen kapcsolatot, mely a termelés elemi egysége – a vállalat – és a magántulajdonos tőkés között fennállott.

Ha ezt a változást fogalmilag helyesen akarjuk ábrázolni, alighanem azt kell mondanunk, hogy *megszünteti a tulajdoni viszonyt*, mint a társadalmi termelőerőkkel való rendelkezés alapját. Feltehetőleg még nem a vállalatot, nem a termelés egészének ilyen (termékekre, illetve termékcsaládokra szakosított) egységekre való tagoltságát, hanem csak annak az egyetlen egyén és ivadécai képességeihez és sorsához való hozzáláncolását. Az intenzív fejlesztés kiépítésével maga a tőke idegeníti el magától, s helyezi a tőkésen kívülre annak tulajdonosi tevékenységét. Egész tevékenységi körét tárgyasítja – mint az eredeti szubjektum célzatát szolgáló, meghatározottságát hordozó *külső* mozzanatokat fogja fel és működteti. Az így átalakult szerkezetben a tőkés csupán közvetítő marad a konkrétan, történeti előlétele szerint adott működő tőke és a működésének szellemi tartalmát, információrendszerét újjáalkotó egyének, csoportok és intézmények között. Ámde végtére miben is áll maga ez a közvetítés?

Mennél nagyobb a vállalat, annál inkább a vállalat jövőjét meghatározó elgondolások – információváltatok – közötti döntésben. Az elgondolás – változatok *megalkotása*, kialakítása nem a tulajdonosok dolga, hanem az alkalmazott szakembereké; s tulajdonképpen az alapvető döntés tárgya épp ez, nevezetesen: a kulcsszerepet játszó szakember, a (vezér)igazgató megválasztása, illetve lecserélése. Az igazgató: egy átfogó elgondolás hordozója, megszemélyesítője. Két lábon járó információköteg. Többnyire nem is egyetlen személy, hanem egy csapat fémjelző személyisége, egy irányzat, szemlélet és eljárás mód letéteményese, egy *szellemi műhely* összefogója, karmestere. Sokkal realisabban alanya tehát a termelés társadalmiságának, mint a tőkés, vagy legalább – mondjuk inkább így – *lehetne* megszemélyesítője a termelés társadalmiságának.

Hogyan lehetne?

Ha szerepköre és megbízatása tárgyi, vagy legalábbis mélyebben *tárgyasult* feltételeken nyugodnék, s nem a tőkének (vagy hivatalnokok) szubjektív megítélésén.

A relatív értéktöbblet belső felhalmozása és ennek eszközei

A fejlett piacgazdaságban érvényesülő társadalmi együttműködés hajtóereje a tőke jövedelme, a tőkejáradék. A tőkés azért szervezi a termelést és működteti benne tőkét, hogy ehhez hozzájusson. Amikor a szocialista gazdaság a járadékot juttatással zülleszt, kioltja ezt a hajtóerőt. Megszakítja a kapcsolatot a már létrejött többletek és a jövőben lehetségesek között. Ezzel szemben – mint láttuk – a tőke rendszere, mikor elérkezik az *extenzív felhalmozás* lehetőségeinek határához, vagyis az abszolút értéktöbblet szerzése körének tágulási határához – akkor befelé fordul; saját tőkés-,

illetve töktevékenységét társadalmiasítja, ennek mozzanatait önállósítja, és belőlük a *termelés újabb körét* alakítja ki. A szellemi munkától különválasztott fizikai munka termelékenysége nem tőle – az ő mennyiségétől – függ, hanem a vele mozgásba hozott természeti és társadalmi erők nagyságától. Ez pedig a szellemi alkotómunka által termelt *információ* megtestesülése anyagi eszközökben, termelő eljárásokban, sőt, az összes termelőerőkben – beleértve az emberi munka sajátosságait (képzettségét, gyakorlottságát) is. Ezek együttesében megtestesített információként válnak működővé a felkutatott és szabályozott természeti erők.

Ezek az információk bárki előtt – aki ismeretükhöz hozzájutott – nyitva állnak, s használhatók. Használatukat csak védelmükkel, titokban tartással lehet korlátozni, bárki által való átvételüket megakadályozni. Monopolizálásuk biztosítja azt, hogy csakugyan *többlet* legyen és maradjon, amit a segítségével létrehozunk. Az emígy szerzett relatív értéktöbblet tehát ugyanúgy járadék, mint a földjáradék bármely formája, hiszen a természeti erők monopolizálása, másoknak ezen erők használatából való kizárásán alapszik. Ez a kizárás ugyan nem az illető természeti elem magában adott mennyiségi korlátozottságából következik, hanem társadalmi megegyezésen; ámde mindkét esetben egyaránt valamely tárgyasított erő használatának korlátozottsága keletkezik, s ez kényszeríti az árucserében ráutaltakat, hogy járadékot fizessenek.

Igaz, innen nézvést a profit is feloldódik a járadék elvében, hiszen a munkást a *termelőeszközök korlátozottsága* kényszeríti a többletektől megfosztott bér elfogadására: a többlet kisajátításának alapja is az eszközök korlátozottsága, erőszakos tulajdonná monopolizáltságának rendszere. Ennek tüzetes elemzésére és tisztázására ezen keretek közt nem vállakozhatunk, rá kell azonban mutatnunk: annak jelentőségére, hogy milyen mélyen átértelmezi az értéktöbblet fogalmát a *felhalmozás* befelé fordulása.

A régi módon, hagyományos technikával felszerelt újabb termelőegységek létesítésével már csak jövőbeni veszteséget építene maga számára a tőke, ráfizetését növelné-szaporítaná, ha megszerzett többletét oda fektetné. Amennyiben azt akarja, hogy az további többleteket hozzon számára, úgy olyan technikával kell új vállalkozását felszerelnie, mely termelékenyebb amannál, mely a most befektetendő többleteket szerezte. Ilyen technikát azonban nem talál készen, hanem azt *önmagának kell létrehoznia*. Ennek létrehozása viszont maga is termelőtevékenység, maga is beruházást igényel. Éppenséggel felemésztja a meglévő és hovaforodításukban kérdéses többleteket. Arra tehát nem kerülhet sor, hogy a létrehozott új technikával egy új termelőegységet szereljenek fel, ezzel szemben ott van a régi üzem maga – emez újhoz képest – kiöregedett technikájával. Ha azt a régit cserélik emerre az újra, ez maga meghozza a célbavett többletet.

Ebben az esetben a *felhalmozás* tisztán az új technikát létrehozó tevékenységben történt. Ez a tevékenység – az első esetben úgy tűnhetik – egyszeri megoldást hozott. Alkalmi költségként felemésztette az eredeti termelés valamekkora időszakának többleteit, ámde a többletek, épp ennek folyományaként, képződnek tovább – mi legyen azokkal? Már a kérdésből adódik a válasz: ugyanaz. A fejlesztés egyre szélesedő tevékenységköre az újratermelés nagy körfolyamatába épül be mint kiegészítés, amit *folyamatosan* kell működtetni, s nemcsak alkalmilag, időnként, esetlegesen. A benne

felhalmozott értéktömeget ugyanúgy rendszeresen kell pótolni, mint a termelőerők minden egyéb mozzanatát. Mi több, ez a pótlás mostantól a termelés egész körében – s így a szellemi ágazatban is – minden pótlást, megújítást magasabb termelékenységi szinten kell végrehajtson. Tehát egy rendszeres *belső* (intenzív) felhalmozás válik a tőke normális, általános működésmódjává.

Ez a felhalmozás azonban bár *belső*, de nem az egyes vállalat *belső* ügye, hanem az egész gazdaságé, melynek általánossága az áruviszony, a társadalmi munkamegosztás. Nyilvánvaló, hogy az az általánosság, melyből az új tevékenységi kör fakadt, annak formáját is meg fogja szabni, vagyis felosztja és beletagolja a társadalmi munkamegosztás rendszerébe. Szakosított tevékenységeinek jó részét szolgáltatásként, és – utaltunk már rá – többféle gazdasági–finanszírozási alakulatban végzi. Ez azonban mit sem változtat az összefolyamat lényegén, vagyis azon, hogy a tőke a maga szükségletei számára és a saját fennhatóságának – elvei érvényének – körében összegyűjt és rendszeres eredmények elérésére megszervez olyan tevékenységeket, melyek eddig más, inkább archaikusan közösségi meghatározások alatt folytak. Nos, az új ágazat kifejlődik ugyan, de ebben a szerkezetben egyelőre fogyasztjuk – a bennük termelt és összegyűjtött új információk végső felhasználója – marad az anyagi javakat termelő vállalat, annak fejlesztő szervei és fejlesztő mechanizmusa. Ezek fogalmazzák meg a vállalat fejlesztési szükségleteit, rendelik, készíttetik, vásárolják az ehhez szükséges szellemi termékeket és műveleteket, ezeket összegezik és a vállalat termelésében anyagi megtestesüléshez juttatják. A vállalaton belüli fejlesztő apparátus válik a többletek termelésének a motorjává s ennél fogva az egész termelés szabályozóművévé, mely tevékenyen és teljesítményeinek kockázatát viselve közvetít a termelés alapvetővé vált ágazatai között, a szellemi és az anyagi termelés között.

A vállalat sikerének és sorsának kulcsává egyre inkább az átalakulásra, fejlődésre való képesség válik, ennek pedig egy sokágú szellemi alkotóműhely a letéteményese. A vállalat vezetője – vezérigazgatója – csak ilyen műhelyre támaszkodva, a jövőre állandó előkészületben élve, a vállalat jelen állapotát kerlelhetetlen kritika szemüvegével vizslatva töltheti be jól tisztét. Ez a széles körű tulajdonosi munka továbbmenőleg csakis az új információkat termelő és szolgáltató ágazat összeredményeinek rá vonatkozó részét felhasználva lehet igazán eredményes.

A vállalati kudarcok mindezeknek hiányaiból fakadnak, összességében pedig: az anyagi termelés szemhatárán belül megrekedésből; az új információk megszerzésére, a termelésben való érvényesítésére s az ehhez szükséges önkritikára és változásra való képtelenségből. Olyan szemléletmódból és magatartásból, mely mint a *vállalat* gazdasági–tulajdoni magatartása érvényesül, s mely nem felel meg az új ágazat természetének, sajátos működési elveinek.

Első pillantásra azt mondhatjuk, hogy a többleteket mindentűl az alkotó tevékenység hozta létre, s ennél fogva annak nézőpontjáról a fizikai dolgozók életszínvonalának emelése csak úgy értelmezhető, hogy az alkotók lemondanak méltó jövedelmük egy részéről, s azt megosztják emezekkel – nagylelkűségből, vagy kiszolgáltatottságuk miatt, esetleg józan belátásból (ti. a túltermelés elkerülése végett): mindegy.

Ámde az csak akkor lenne igaz, ha a fizikai munka változatlan maradna a termelés fejlődése során, s termelékenységének növekedése pusztán az eszközök fejlődésén alapulna. Nem így van azonban, hanem a fejlődést a *termelőerők összessége* hordozza, annak minden mozzanata átalakul ennek folyamatában. A munka is. A fejlettebb, hatékonyabb eszközök magasabb képzettségű munkát követelnek, műköedésbe hozott természeti erők alaposabb *szellemi birtoklását*. Más oldaláról közelítve: a nyersebb fizikai erőkifejtést s a monoton munkát már automaták és robotok végzik, s így aki ma ezekre a gépekre felügyel, közelítőleg ugyanaz, mint aki annakelőtte a gépkezelőkre és azok durvább megmunkáló gépeire együttesen felügyelt. Most ő képviseli a legalsó szintet a munkamegosztásban, alatta már csupán élettelen eszközök következnek, csakhogy ezek jóval okosabb, bonyolultabb gépek, mint amazok voltak, s felügyelőjüktől is többet követelnek. Ennek a munkaerőnek megtermelése és fenntartása nyilvánvalóan költségesebb, amit elsősorban magasabb bérrel kell megfizetni. Bérrel, de teljesítményének nemcsak szintje, hanem mértéke szerint is (ami a munkaerő ténylegesen elfogyasztott adagjának mutatójaként fogható fel). Ezzel a mércével – a teljesítménybérrrel – a fizikai (rutin) munka számára lehetővé vált saját keretei között jövedelmének növelése. Természetesen : a *maga* teljesítőképességének határáig.

Azután határait is túllépheti, amennyiben képes és hajlandó a műszaki-tudományos haladásban részt venni, elvállalva a magasabb képzettség megszerzésének nehézségeit. Ez esetben ő is részese lesz a befelé irányuló felhalmozásnak – és haszonélvezője egyszersmind. Az ő részvétele azonban csak visszajátszása és végrehajtása azoknak az információknak, melyeket a szellemi termelőágazat, illetve a vállalati alkotóműhely létrehozott és összefoglalt, majd bevezetett a termelésbe. Ez maga még nem alkotó részvétel a folyamatban. Ezen alapul azonban – amit imént tárgyaltunk – a termelés *helyi részfolyamataiban* való oly mérvű tájékozottság, mely mellesleg ezekbe a helyi folyamatokba való alkotó beavatkozást, ezeknek termelékenységnövelő átalakítását és a velük való korlátolt mérvű rendelkezés lehetőségét is megérleli a rutinmunka végzőiben.

Ennek mértéke szerint juthatnak ők most reális rendelkezéshez eszközeik felett. Az így megváltozott természeti viszonyoknak azonban társadalmi kifejezést is kell nyernie ahhoz, hogy érvényt szerezhessen magának a termelés gyakorlati folyamatában, azaz bér helyett (vagy mellett) a megtermelt járadék felosztásában és rendelkezésében kell részesülnie. Ennek nagyjából eleget is tesz a tőkés vállalatok igazgatásában megvalósult munkásrészvétel.

A nagyipari árutermelés társadalmiságának megtestesülése a tőkésekben

A tőkés vállalat egészének tulajdoni magatartását viszont a rögzített társadalmi formák értelmében továbbra is a tulajdonosok és azok megbízottjai szabják meg a maguk természetes személyisége szerint, s ennek oka az előbbiekből már kivehető: velük szemben a munkásosztály – a köztük való viszony s munkaként meghatározott tevékenységük – nem hordja magában és nem képviseli a társadalmi termelés másvalamilyen rendjének lehetőségét.

A szocializmus felépítésére már elég kísérlet történt, annak jogos megállapításához, hogy a munkásosztály, *megmaradva annak, ami*, nem hozhat létre újfajta társadalmiságot. *Munkásként meghatározott* létében ugyanis előfeltételezi a tőle különböző másik egzisztenciamozzanatot, a tulajdont. Addig munkás ő, míg a tulajdon fölébe hatalmasodva vele idegenül helyezkedik szembe, s az ő egész egzisztenciáját és annak termékét (munkaerejét) a társadalom tevékenységsszervezetével *közvetíti*. A tőke eme közvetítői hatalmának megszűntével a társadalmi szervezet visszabomlik a benne megőrzött archaikus közösségelemekre: családra, üzemre, államra stb. A társadalmi termelés szervezetében ezzel tulajdoni vákuum keletkezik: nincs tárgyi közvetítés, mely az üzemi munkát társadalmi összefüggésekbe helyezné; teljesítményét kikövetelné, szükségességét elbírálná.

Hihetetlen, hogy a valóság ilyen mereven kövesse a logikai ábrázolásban megjelenő korlátokat. Érthető a pusztá gyakorlatnak ezzel szembeni makacs próbálkozása, mely akár fejfel is újból a falnak rohan, hátha rést üthet és kibújhatna a tények rendjének engesztelhetetlen szorításából.

Végére mégis a gondolkodás előtt áll a feladat, hogy túllépje azokat a határokat, melyeket a történelmileg rögződött formák nyilvánvalósága kiszab. A gondolkodás ugyan megtorpant ott, ahol a fennálló kategóriák érvényének határát éri el, ámde a fejlődés tényleges továbbhaladása éppen a kategóriák továbbalakulásával zajlik: korábbi esetlegességek, függő viszonyok találnak alapjukra, s öltenek szükségyszerűséget, nyernek általánosságot. A gondolkodásnak – ha a gyakorlat útját ki akarja tűzni, s lerövidíteni a társadalmi forma-születés kínlódasait – fejben kell *megalkotni* a keletkező, *leendő kategóriát*. Felismerni a reálisan lehetséges kapcsolatot, a rejtett megfelelést, a függő és esetleges jelenségek és lehetőségében jelenlévő és kínálkozó alapjuk között.

A gondolati úton, melyen ide érkeztünk, feltárult előttünk a nyomasztó súlyú összefüggés, ami a modern világgazdaságot, annak minden elemére kiterjedőleg meghatározza: ennek a gazdaságnak együttműködési rendszere, azaz társadalmisága *a tőkésék személyeiben testesül meg*. Ők egyesítik tulajdonukban a munkások egy-egy csoportját egymással és a tevékenységükhöz szükséges dologi eszközökkel. A teljes közösség (nemzet) termelőerői közöttük így felosztódva, az ő – egymásnak idegen – tulajdonaikként működve nyerik el társadalmiságukat. Ennek a társadalmi termelésnek ők, a tőkésék az alanyai. Az ipari termelés folyamatában mindenki más alanyiságát ők szippantják fel, gyűjtik össze magukban. A tőke elvontsága csak bennük megszemélyesedve juthat vissza konkrétságához.

A megszemélyesítés eme közvetítő művelete nélkül a termelés nem tudhat társadalmi módon működni – vagyis mint egyetlen összefüggő, az egyéni képességeket felülhaladó cselekvésrendszer – mert társadalmisága ebben: *tőkeként való összműködésében* van. Igaz, tőkének egy praktikus, mindennapi értelemben azt a körülhatárolt értéktömeget szoktuk nevezni, mely – egyszer pénz, másszor konkrét termelőerők alakjában – valaki(k)nek tulajdonaként a többlétszerzés lehetőségét hordja magában. S ekkor úgy tűnik, mintha ez a tárgyi alakulat egymagában társadalmi létezés volna. Tehát ekkor *csak magára* eme elkülönített tárgyi mozzanatra gondolunk, az *annak számára* külső vonatkozások, előfeltételek *nélkül*. Amik nélkül pedig az

emígy szemlélt egyes tőke nem volna tőke; amik a tőke *lényegéhez*, bensőleg tartoznak – azaz a tőkén kívül annak összefüggő egészéből kiszakítva ugyanúgy nem léteznek és nem létezhetnek, mint az egyes tőke tárgyi oldala.

A tőkés tehát a tőke kategóriájának kiiktathatatlan benső mozzanata: a tőke szubjektuma, megszemélyesítője. Mint ilyen, beletartozik a tőke kategóriális meghatározottságába.

Azzal, hogy felfogtuk a szubjektív mozzanat létjelentőségét, még mindig nem merítettük ki a tőke lényegét, mert ekkor is még csak az egyes tőkénél, a tőke *egyediségénél* tartunk. A tőkének pedig – a termelés minden megelőző módjától eltérve, s azokon túlhaladva – nem csak egyediségében van sajátos léte. Általánossága nem csupán az egyesekben megbújva – mint *elvont* és elvontságában rejtett általánosság – létező, hanem *tárgyivá megtestesült s ekként nyilvánuló és megjelenő alakban is*.

Általánosságának megtestesülése egyfelől a pénz (mégpedig a sajátos, tőkeként kifejlett pénz), másfelől az egyes tőkékben folytatott termelések különbözősége, specializációja; a köztük fennálló társadalmi munkamegosztás, melyet a pénz közvetít (mint a tőke elvont általánosságának *tiszta dologi* megjelenése). A pénz és a munkamegosztás együttes egésze a piac, ennek teljessége pedig a világpiac. A világpiac forgalmi összműködését termeléssé változtató szubjektivitás végül a nemzetközi *tőkésosztály*: ő a szubjektuma ennek az össztermelésnek. Ez hordozza a termelés társadalmiságát; ez foglalja össze magában, mint különmemű összességben a pénzbeli kifejezés egyneműsítő hatalma által.

Az egyes tőke így a többi tőkét mint idegent – azaz más tulajdonban lévőt – előfeltételezi. Méghozzá kétféleképpen: (1) mint tényleges, vagy lehetséges cserepartnert – vevőt, vagy eladót – vele együttműködésben és minőségi, vertikális munkamegosztásban, (2) mint versenytársat vele szemben és mennyiségi, horizontális munkamegosztásban.

A tőke összességének egymástól ilyen *tulajdoni* módon elkülönült egyediségei a vállalatok. Összességük, együttműködésük és annak sajátos rendje a köztük fennálló tulajdoni viszonyon nyugszik, az pedig a *tulajdonosok* – tőkések – *alanyiságán*. Ők a vállalat egységének megtestesítői a társadalmi termelés egészén belül. Cselekvő alanyiságuk közvetíti az árutermelő társadalom tevékenységének pénzben ábrázolódó elvont egyneműségét, az egyes áruk létrehozásának konkrét sokféleségével, különmeműségével. Ám emögött az érvényben tartott látszat mögött, visszafojtva és vele ellentétben, ma már kivehetően ott rejlik mindaz a tárgyiasultan szellemi – tudományos – eredmény, ami lehetősége szerint az egyes vállalatra vonatkozólag az információtermelő új ágazatban létrejött, s amit a vállalati alkotóműhely tőle telhetőleg konkretizált a vállalat újratermelésének és önfejlesztésének elgondolásában és gyakorlatában.

A "háttéri szubjektum", mely a tőke tudati tartalmát, célzatát emígyen termeli, sokkal megfelelőbb szubjektivitás a társadalmi termelés számára, mint maga a tőke-viszony. Baja csak az, hogy míg működése – s ebben mivoltának legkezdetlegesebb alakja – kifejlődött a tőke keretei között, *viszonya* a termelés többi szereplőhöz és önmagához még tisztázatlan, formátlan. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a

természeti erőknél így megalapozott és fejlesztett birtoklása – szemléletileg és gyakorlatilag – sokkal eredményesebb, mert rugalmasabb és mozgékonyabb, mint az eddigvaló tulajdoni viszony. A szellemi birtoklás – szükségképpen anyagi közvetítése folytán – sokkal mélyebben társadalmi viszony eleve, mint az anyagi tulajdonosság. Ennek kifejlesztett sajátosságai alapján minden egyén előtt *általában* nyitva állnának a társadalmi termelőerők. Amiből a túloldalon az következik, hogy ezek a felhalmozott anyagi erők csakugyan társadalmiakká válhatnak az ilyenképpen való birtoklásban: a velük való rendelkezés ennek útján *gyakorlatilag* társadalmasítható. Világosabb talán így: gyakorolható módon.

A társadalom termelőerői feletti rendelkezést ugyanis elvben, formája szerint, már a tőketulajdon szabaddá tette a pénzben, mely – mint az anyagi munka általános megtestesülése – a maga részéről és tisztán a maga természetére szerint *mindenki számára* hozzáférhető. Ennek alakjában azonban az *anyagilag* (tehát tárgyiaságuk *abszolutizálásával*) felfogott egzisztenciák között létesült a kapcsolat, s ez rögződött *anyagi fennállásuk határáig* a tulajdoni viszonyban. Ezzel szemben a szellemi alkotótevékenységnek *munkamegosztásban* való kifejtése azt teszi lehetővé, hogy az elvont általánosságokban megszervezett társadalmi erők, képességek kezdhetik levetni magukról a hatalmi burkot, melyben megszülettek, s melynek közvetítő szerepe rájuk csontosodott, páncéljába zárta őket. Nem az uralomnak végzett szolgálatképpen – de még csak vele szövetkezve és osztozkodva sem többé –, hanem szétrepesztve az uralom páncélját, felszabadítják az annak belsejében létesült társadalmi összefüggéseket. Ezután, felemelkedve, a szellemi tevékenységek kezdhetik birtokukba venni saját feltételeiket. Haladhatnak arrafelé, hogy maguk legyenek azok, akik alkotják és termelik e feltételeket.

Az értéktermelés alanyi és tárgyi mozzanatainak egymásban való kifejeződése (reflexió)

Amikor az áruterelés a szellemi tevékenységeket magához ragadta, olyasmir került a bögyébe, ami nem képes felörlődni és oldódni benne, hanem önálló növekedésnek indul, addig, míg nem felrepeszti, és végül teljesen megemészti majd őt. A szellemi tevékenység ugyanis nem jelenségi külsőségekben ragadja meg tárgyát, mint a pénz, hanem már lényege szerint: ábrázolva. Nem felbontott és alárendelt részvonalkozásaiban, hanem meghatározott összefüggéseiben, egésze felé kinyúlva. A csereérték általánosságának formájában a társadalmi termelés egészében valósága még elvont – hiszen a csereérték az emberi erőket csak külső erőszakkal, az anyagi hatalombantartás révén egyesíti, s így annak kategóriája – mégis ennek elvontságában (a pénzben) találja meg a maga társadalmiasulásának kiinduló alapját.

Mint *alapjához* azonban egyszersmind kötve is van hozzá, mégpedig kérélnélhetetlen szigorral. A semmibe nem rugaszkodhatik el róla. Nem keríthet maga alá – csak úgy a levegőből, vagy erkölcsi *indítékaiból* – tetszőleges másik közvetítő alapot. Csakis *saját lényegét tárgyiasítva* kerülhet uralomra alapzata felett; csakis a *maga* sajátosságának kifejezését megtalálva – kimunkálva juthat új és neki megfelelő egynemű közegehez, mely teljesítményeit közvetítheti, rendszerbe foglalja. Míg ez a

sajátszerű közege ki nem épül, a szellemi termelés hozzá van láncolva az áruviszonyhoz: a pénzhez és az afeletti *szubjektív rendelkezéshez*.

A szellemi termelés ugyanis nem egyszerűen a szellem öntermelése, tehát nem a tudományok és művészetek éteri rendszere. Így a számára szükséges közvetítés nem a "tisza" kultúra közegében folytatható értelmeződési cselekmény – szemiózis – csupán, hanem a szellemi alkotásoknak a társadalom termelőerőiben való megtestesítése, ezúton folytonos próbára tétele és igazolódása (Marx – Lukács – Bródy F.: *sich bewähren*). A termelőerők működésében való igazolódás nem *önértékelés* a tudomány számára, hanem átlépés valami tőle különböző másba – az *anyagi* termelés rendszerébe – s *ezáltal* való értékelődése.

Az anyagi termelés értékmérője a pénz. A benne megvalósuló közvetítés a társadalmiság tárgyi közege. Ez az egyedüli *reális egység*, mely jelenleg az egyéni tevékenységeket és azok célzatát összefogja, társadalmivá avatja. És megfordítva, a pénz lényege ez és ennyi: az egyéni munkák anyagilag felfogott *általános viszonya* egymáshoz. Anyagisága tehát uralkodó eleme s *ennek alárendelt*, ettől függő a benne kifejeződő társadalmiság: az egyének önfenntartó együttműködése, egzisztenciális érintkezése.

A pénz tehát nem pusztán dologiságában hordja mivoltát, hanem az általa megjelenített és működővé tett *személyi* általánosságban: tulajdoni természetében. A *pénz általános tulajdon*: a másik ember elidegenedett tárgyaival, holmijával és személyével való rendelkezés. Ezeknek a rendelkezéseknek megtestesülése és benne egymással egyenlővé válása tette lehetővé a gyári nagyipar kifejlődését, a társadalmi termelőerőknek ilyen mérvű megszerveződését és felhalmozódását. Vagyis: a *tőkés elidegenítés* – mert a családi és közösségi kistulajdon korlátolt szubjektív teljességét csak ennek romboló ereje volt képes feltörni, s utat nyitni a *termelés* egészének társadalmiasulása számára.

A tőke dologi és személyi mozzanatok kölcsönvonatkozásainak történelmi szövevénye; alany és tárgy kategóriájának eddigi legmagasabb kifejelete; a társadalmi lét kiérlelődött sajátszerű módja. Önújratermelő és fenntartó egészé szilárdult forma, melyet nem lehet akárhogy megbontani, aztán kedvünk szerinti darabjaival – mint kirakós játékból – új alakzatot összeállítani. Csak a fejlődés rejtőzködő, de annál szigorúbb rendjével együttműködve; engedelmessé a törvényeknek, melyek a valóság egyetemének továbbépülésében tárulnak elénk; megragadva ezek felbukkanó lehetőségeit. A tőke, ahogyan az elidegenedett munkának szembe és fölébe helyezkedik, két működési elvet egyesít magában. Kezdetben ugyan e kettő teljesen egybefonódik, mégsem elválaszthatatlan egymástól. Ellenkezőleg, a kezdetben szinte észrevehetetlen különbség kifejlődik, egyre határozottabbá, végül pedig éppenséggel ellentmondóvá fokozódik köztük.

A tőke egyfelől hatalom a társadalmi termelőeszközök fölött. Azoknak kisajátítása a közösből, és *mások* kizárása használatukból. Másfelől azonban ennek szöges ellenkezője: idegenek befogadása és eszközeinek épp őáltaluk – a kizártak által – való működtetése s *ezáltal* azoknak visszacsatolása a közösbe. Tehát elidegenítés és elsajátítás ellentétének egysége, tulajdonlás és birtoklás; uralom és használat. A tőke

keletkezésében ez a két mozzanat teljességgel egynek mutatkozott a tőkét "alapító atyák" személyében. Ők voltak a vállalkozók és ennél fogva ők voltak a megvásárolt munkaerő parancsnokai is, hiszen az ő hatalmuk alatt egyesültek az összes megvásárolt anyagi és szellemi eszközök.

A tőke működésének alapja máiglan a cserében érvényesített elidegenítő hatalom, amelyet a társadalom mint úgyszólván korlátlan rendelkezési jogot ismer el és biztosít az állam révén. A tőke működtetését, a tőke birtoklását.

Eme hatalom birtoklása folytán a tőke közvetít rendelkezésével a termelés két szervezete között; befelé egyoldalúan: parancsolva; kifelé kölcsönösen: cserélve, – az értékben való megegyezés szerint, elismerve a mások tulajdonát. A termelés mindkét szervezetét *munkamegosztásnak* mondjuk, s ez megtévesztő benyomást kelt, mert nem egyképpen folyik munka e kettőben. Az egyikben a munka tényleg termel, a másikban csupán forgalmaz, vagyis megszervezi és lebonyolítja a cserét, a társadalmi közvetítés tényleges anyagi cselekményét. A kétféle munka önmagában véve nem különbözik egymástól. Különbségük a felettük való rendelkezésben van. A forgalom *társadalmi együttműködés*; az idegen tulajdonok érintkezése.

Ennek folyamatában a tőke nyíltabban megmutatkozik annak, ami. Ebben a tevékenységben a tőke nyilvánvalóan valóra váltja magát.

A tőke célja az érték többlet, voltaképpen alakja pedig a pénz. A pénzt csak azért változtatja áruvá, hogy ezáltal *több* pénzhez jusson. A termelésbe való belépés és annak nagyüzemi megszervezése számára csupán kitérő, amibe azért bocsájtkozik csak bele, hogy megvásárolt árujának értékét megnövelje, s a termék forgalombahozatala révén majd a többlettel együtt ismét pénzre váltsa: a legtisztább *társadalmi* rendelkezéssé, mely szabadon áll szemben a piac teljes árukínálatával.

Mihelyt a tőke visszalép a termelésbe – leveti és ismét árura váltja pénz alakját – megszűnt amaz elvont szabadsága, s eltűnt azzal együtt tiszta társadalmiságának *dologi megjelenése*. Társadalmisága a továbbiakban csak elképzelésként, mint a *tőkés célja*, az ő *szubjektivitása* marad fenn és érvényesül a termelés folyamatában.

A tőkés termelőfolyamat tárgyi vonatkozású mozzanataiban (s ezek sorába tartozik a munkaerő is!) *nem társadalmi* természetű, hanem csak a tőkés révén válik azzá. Amennyiben annak tulajdonosi tudata és józan önzése hatja át a termelőfolyamatot, annyiban és azáltal elidegenítő tárgyi általánossága.

Az üzem *belső* élete és működése teljesen el van különülve a piaci közegetől, annak társadalmiságától; s amazétól merőben különböző törvényeknek engedelmeskedik. Benne az együttműködők tevékenységükben nem idegenekként (mint pl. annakidején egy céhes város kézművesei) viszonyulnak egymáshoz, hanem egyetlen tulajdonban összeolvadó közösség elemei. Ekként használják egymás résztermékeit s a kívülről hozzájuk kerülőket is.

Közösségük teljes ugyan a termelésben, de *csak ott*, s nem egzisztenciájuk egészében, nem természeti lényük teljességére nézve. Denaturált, művi közösség – ennyiben társadalmi. Vagyis *külsőleg* az; vonatkozásaiban és elemeiben, fogyasztó és vevő voltában. Magában a termelésben társadalmisága már nem benne, hanem csak a tőkésben, *annak alanyiságában* áll fenn, annak számára *kisajátítva*.

A munkás társadalmisága addig és abban áll, hogy eladja munkaerejét. Onnantól kezdve szubjektuma felolvad amazéban, akinek tulajdonába került. Személyét tárgyává tette amannak rendelkezése számára. Akaratát, tudását, cselekvőképességét átengedte s alárendelte amannak. Önálló társadalmi alanyként tehát a továbbiakban nincs jelen, hanem csak úgy, mint a tőkés tevékenységének eszköze, célzatának tárgyasult eleme. Az ipari munkások elidegenített termelői közösséget a tőkés hozza létre a maga tulajdonában, és mint tőkésének elemét ő tartja azt fenn. Így hát erre nézve is övé a közvetítés, s ennek megszemélyesítője is ő, a tőkés. Kezdetben ténylegesen, természetes valóságában. Később mind képletesebben, elvontan, jelszerűen, mert ennek, a maga tevékenységének körét is felosztja, s bevon másokat megnövekedett és kiterjedt feladatainak elvégzésére. Ez mind jobban kifejlődve *harmadik munkamegosztás* övezetté kerekedik a másik kettő között, mert tevékenysége nem azonosul – nem azonosítható – sem egyikkel, sem másikkal a korábbi kettő közül. Ennek feladata ugyanis az amazok közötti közvetítés, azaz: a tőke-tulajdonos képviselője egyfelől a többi tulajdonokkal, másfelől a sajátjában foglalt termelőerőkkel szemben. Ebben az irányítói, szellemi munkamegosztásban kinagyítva és felosztva minden megvan, ami a tőkésben volt, vagy kellett volna legyen. Sajátságos *tükkörképe* ez neki mint birtokosnak, elvont értelemben pedig – azaz a tőkéstől mint tulajdonosi hatalomtól különválasztva – a birtokosságnak, melyet önálló életre kelt a tőke, *önmagától elidegenítve*.

A társadalmi gazdaság elemeinek kényszerű, alanyisága a vállalatokban

Azok a változtatások, melyeket a termelési viszonyokon a szocializmus nevében végbevittek, csak ilyenképpen értelmezve nyitnak lehetőséget *pozitív* továbbfolytatásra.

A gazdaság valódi társadalmiságát, mely a tőke tulajdonrendszerére épült, megbénította a termelőerőknek állami- és pártrendelkezés alá helyezése. Ezek az intézmények úgy keletkeztek bár, mint a munkásság osztály-szervezetei, képtelenek voltak azonban ekként szabott feladatukat betölteni. A társadalmi termelést képtelenek voltak a dolgozók számára valóvá tenni. Nemcsak Sztálin idején, hanem a XX. kongresszus után sem, így nálunk a Kádár korszakban sem. Nem veleszületett silányság volt, ami a forradalmárok nemzedékét korrumpálta a hatalom elnyerését követően, hanem a *tulajdoni vákuum*, amely a tőkeviszonyok megszüntetése nyomán keletkezett az árutermelő társadalom életében, s mely őket – a hatalom helyzetéből – a tulajdonosi feladatok betöltésére mintegy felszippantotta.

Ha a virágot szárával leszakítják, a vázában csak halódik azután, s elpusztul gyökérszete nélkül. Mert hiszen csak azzal együtt *növény*. Mint virág a maga gyökerét, úgy előfeltételezi a nagyipari árutermelés a tulajdonosokat; azok piaci érintkezését és vállalati gazdálkodását. Ezen gyökerek szimulálása a virág számára a váza vize: képtelen újratermelni a növény eredeti életét a megcsonkított virágban.

Azaz... vannak azért növények, melyek képesek a váza vizében gyökeret eresztetni; megcsonkított szervezetüket kiegészíteni önmagukból.

Az államosítás leszakította a vállalatokat tőkés gyökérzetükről, s csokruk, még ha jól is mutatott az államvázába téve, hamarosan fonnyadásnak indult. Megindultak azonban sápadt gyökérhajtásaik is: önállósodásuk törekvése is kezdetét vette.

A reformfolyamat nekünk úgy mutatkozik meg, mint központi intézkedések jól-rosszul megválasztott és csökevényesen lefolytatott sorozata. A folyamat képét erre korlátozni azonban torzító egyszerűsítés. Ezek mögött ugyanis feltétlenül ott kell feszülnön a vállalatok *belső indítékaiból* fakadó törekvése az önállóságra. Amit ugyan folytonosan megghiúsítottak és visszájára fordítottak a rájuk kényszerített működési feltételek, s azoknak mindenféle torzító folyamánai. Amely vállalat azonban ezen feltételek közepette viszonylag eredményes tudott lenni, az menten belekerült az autonómia vonzásába; eredményeit próbálta megőrizni, a *maga számára* hasznosítani és újratermelni.

A társadalmi összefüggéseiről leszakított vállalat öntudatlan és természetszerű próbálkozása ez, arra, hogy szervezetének megmaradt csonkját működőképessé egészítse ki saját egységének keretei között. Nyilvánvaló ezeknek a törekvéseknek többszörös képtelensége, hiszen valóságos tulajdonos híján a vállalat individualitása megfoghatatlan elvontság marad, illetve a vállalaton belül viszonylagos önállósággal rendelkező alanyok – egyének, intézményes és véletlenszerű csoportok – marakodásának koncává lesz.

A piaci viszonyok külső közege nélkül, merő egyediségébe zárva csak kalózkodással, a többiek megrövidítésévé sarjadhat a vállalat önállóságának társadalmi érvényesítése. Hiszen nemcsak a vállalatban, mint az árutermelői egység maradvány-alakulatában folyik az alanyi önállóság keresése, hanem – érintettük már – a társadalmi együttműködés minden pontján lévők törekszenek önállósodni, privilegizálni a használatukba került társadalmi eszközöket. (Ennek törvényesítő elgondolása a Liska – Medvegyev-féle bérleti szocializmus.)

Lényeges azonban az ezek között meglévő különbség. Az *önkényes* privilégiumok hálózata nem épül ki *piaci* kapcsolattá. Az ennek közegében mozgó teljesítmények nem vezetnek el az általános értékformához, hanem a benne lezajló cseréknek mindig egyedi vonásai nyomulnak előtérbe, mert magjukban az apparátusi újraelosztás központi és elvi önkénye áll, a köztulajdonnal való intézményes és elfojthatatlan visszaélés véletlenjei.

Nos, a többi esetekben a társadalmi erőik privilegizálása *meddő tagadás*. Folytonosan bomlasztja az árucserét, melynek keretei között magát érvényre juttatja – miáltal azonban épp az áru áru-voltát, annak értékét érvényteleníti, az ösztörténés értékfolyamattá rendeződését, összetettebb formákban kifejlődését teszi lehetetlenné. Az értéktörvény helyébe annak primitív, ősi előzményét állítja vissza: a zsarnoki járadékgazdaság látszat-társadalmiságát; az elidegenített közhatalom tulajdonainak a csere állóltözetében folytatott újraelosztását.

A vállalaton belüli rész-privilegizálások magukban véve természetesen semmiben nem különböznek a vállalaton kívül folyóktól. Bennük nem kérdéses a folyamat tartalma. A vállalatnak *egészében való* privilegizálása-autonomizálása azonban előfeltételezi a vállalatban folyó együttműködést, a vállalatnak mint sajátos egységnek, a *társadalmi munkamegosztás* elemének fenntartását.

Itt nem tehetjük meg az – amúgy nagyon is szükséges – kitérőt a vállalati- és áruformát fenntartó külső és belső kényszerek áttekintésére, rámutatunk azonban a szocialista hatalom történetének két mozzanatára: a külső katonai fenyegettetés szinte folytonos jelenlétére és a közvetlen termékcseréhez való visszatérés kétszeri kísérletére a Szovjetunióban, mely a vállalatot üzemmé fokozta volna le a központi osztatlan tulajdon egészen belül, s ami végzetesen csődöt mondott mindkét esetben.

A vállalat ilyenképpen fenntartott, önállóságban lebegő egzisztenciája a tulajdonnak egészen különleges képlete. A tulajdon tárgyi oldala önmagában rögzítve, megfosztva–szabadítva alanyi oldalától, a tulajdonos személyétől, abban való megtestesülésétől. Ezzel azonban szükségképpen megfosztva a személyiségből adódó belső egységtől és az abból fakadó indítéktól, a maga–számára–valóságától is.

Tárgyi egységének fenntartásához, a benne működő termelő közösség egybefoglalásához, s a társadalom összetevékenységével való közvetítéséhez, a vállalatot óhatatlanul *mint vállalatot*, mint tulajdont kell működtetni. Ámde ehhez nélkülözhetetlen ennek *valóságos alanyi vonatkozása*, valaki(k), aki(k)re mint konkrét autonóm személyre a vállalatban egyesített és körülhatárolt termelőerők vonatkoznak, aki ezeket mint érte–valókat vonatkoztatja önmagára.

A szocialista tulajdon parabolája

Kicsoda hát a szocialista vállalkozás – s ezzel a társadalmi gazdaság alanya?

A kérdést nem a mélyértelműség látszatáért, a filozófiai szakszerűség fitogtatása végett fogalmazzuk ezekkel a szavakkal – ahelyett, hogy egyszerűen csak tulajdonosról beszéljünk – hanem ama gyanú alapján, hogy megrögzött tulajdon–fogalmunk keretei között a válasz nem lesz található. Ezért szükséges, hogy átfogóbb, hosszabb történeti lejárattal kategóriákkal közelítsünk hozzá. Olyan hálóval, mely befogja – s nem elriasztja – a gondolat lepkéjét, melyet kergetünk.

A szocialista gazdaság reformja elindította a vállalatokat az önállósodás útján, ennek folyamata azonban még sehol nem vezetett odáig, hogy a vállalatok tényleges autonómiával tudnának viselkedni, hogy köztük helyreállna a piaci dinamizmus. Ezért mind többet és többet kell visszahozni a kapitalista gazdálkodás elemeiből, s egyre fenyegetőbbnek tűnik, hogy *valamennyit* vissza kell hozni; hogy végül nem lehet elhagyni belőle egyetlen kis fogaskereket vagy csavart sem, ha azt akarjuk, hogy az összműködés beinduljon.

Folyik az összeszerelés. Mivé áll össze, mire befejeződik? Ki szorongva, ki sanda reménnyel – vagy éppen bizonyossággal – lesi: ki kapja kézbe végül is a vállalatot. Hangtalanul lüktet a közös sejtlem: tőkésék nélkül nem fog menni.

Vissza kell hát csakugyan adni az ő kezükbe?

Nem tudjuk elgondolni másképp a kapcsolatot egyéni érdek és a vállalat társadalmi működése között csak a *tulajdon*, a személy rögzített hatalmának formájában. Pedig az utolsó évszázadban sok minden történt a világot kettéosztó tulajdoni határ mindkét oldalán...

A magántulajdon kulisszája mögött ugyanis maga a tőke bizonyos fokig kiépítette azokat a viszonyokat – azt az újfajta birtokosságot – melyet "csak" emancipálni,

nagykorúsítani kellene, s lebontani előle a tőke kulisszáját, mely jelenleg elfedi, s önálló működését korlátozza. Szigetel inkább, mint amennyire közvetít.

De hiszen nálunk le van már bontva ez a korlát! Megszüntetve, eltörölve a kapitalizmus – s mégsem képes működni a magára hagyott vállalat – érvel a becsületes szemlélő.

Álljunk csak meg! Eddigi gondolatmenetünkkel már megmutattuk – Hegel és Marx gondolatait idézve – hogy a kulissza nincs eltüntetve, hanem, bár fejreállítva, de továbbra is ott van, s igenis lefedi és akadályozza az új társadalmiság önálló működését.

Mert fejreállítva, vagyis *negatív vetületében, de ez ugyanaz* a tulajdonosság. Kiüresedett hatalom, csak nem a tőke, hanem annak magaszülte ellentéte, a fizikai munka oldaláról.

A munkát mindenféle változatában, mint elidegenített, egyoldalú fizikai munkát akarták tulajdonossá tenni a társadalmi termelőegység felett (központilag vagy helyileg). Ennek önrendelkezését akarták helyreállítani. Ennek korlátain belül viszont nem találtak módot arra, hogy a vállalat autonómiáját, önszabályozó működését kialakíthassák. Amiből végeredményként az tűnik ki, hogy a vállalati jövedelem káposztáját nem lehet a munka kecskéjére rábízni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a jövedelem felosztásában a munka nem érvényesíthet mást, mint *a maga benső meghatározottságát*. Az egyszerű újratermelést, és ennek jövedelmét, *a munkabért teszi uralkodó elemmé a gazdálkodásban*. A tulajdonosi jövedelmet, az értéktöbbletet – amannak rendeli alá. Ennek folytán az össztermék felosztása elveszíti kapcsolatát valódi meghatározottságával, az őt létrehozó *társadalmi* tevékenységgel és az abban megnyilvánuló erőkkal, képességekkel.

Hogy egyáltalán fennmaradjon a termelés és annak úgyahogy társadalmi szervezete, valamilyen munkáltatói megtestesülésnek létre kell jönnie, s el kell különülnie a munka és annak "vállalói", vagyis az annak sorába taszítottak fölött. Az evégre létesülő apparátus, ha továbbra is a munka álláspontjáról akarja szemlélni és irányítani a termelést, ezt csak önmaga fölötti erőszakkal – folytonosan tiltva és büntetve önmagában munkáltatói helyzetének természetes megélését és nyilvánulását – érheti el és tarthatja fenn. Ezt látta át Sztálin, s tette meg tűzzel és vassal – és mondhatni eszelős élvezettel. Ezen akart és kezdett változtatni Hruscsov – akinek kezét azonban már lefogta az apparátus, s Brezsnyevben megtalálta a fejet is a maga számára, mely hajlandó volt kiegyezni munkáltatóvá torzult helyzetével.

A proletárhatalom a szellemi tevékenységet nem juttatta tágabb lehetőségekhez, mint megelőzőleg a tőke, hanem még önállótlanabbá tette és szűkebb helyre szorította. Ahelyett, hogy rábízta volna a termelőerők társadalmi működtetésének feladatát – a vállalatokat és azok érintkezésének hálózatát – lerombolta a társadalmi munkamegosztás autonómiáit és velük együtt a társadalmiságot – annak hordozóit –, s helyükbe egy társadalmiatlan, nyers központi hatalmat állított. Azaz *nem a tulajdont* – a holt munka feletti rendelkezést – tagadta a tőke egzisztenciájában, *hanem a munkamegosztás szellemi oldalát*, az eleven termelőerők működtetését, az ezen alapuló társadalmi gyakorlatot, a *birtoklást*. A tulajdont – amit mindenestől enyészetnek kellett volna indítania – éppenséggel újjáélesztette; a birtoklás mozzanatát pedig nemhogy

kiszabadította volna belőle, hanem megerősítette alárendelt és a tulajdonlásba foglalt helyzetében. Az állam hivatali apparátusa ilyen, a tőkétől megörökölt egységben gyakorolja a kettőt, de központosítva, vagyis a hatalom-gyakorlás elvét terjesztve ki benne, s így éppen nem a kölcsönösséget szabadítva ki a hatalmi burokból. Holott ez lett volna a társadalmiság elvének továbbépülése – a szocializmus. A reform rámutatott ugyan a vállalati önállóság kulcsjelentőségére, csak éppen arra volt képtelen, hogy kiszakítsa a tulajdonosi hatalmat azok kezéből, akik jelenleg gyakorolják azt – a hozzáfűződő előjogokkal együtt. Hiszen a vállalatok önállósodásával túlnyomórészt értelmüket vesztenék azok a tevékenységek, melyeket most a központi apparátus folytat s ezzel azok a munkahelyek – a velük járó magas jövedelmekkel, juttatásokkal, kedvezményekkel, kapcsolatokkal és viszonyosságokkal együtt – melyek ma az apparátus anyagi egzisztenciáját alkotják.

A társadalmiasult munka és a felette való társadalmi rendelkezés látszategységéről le kell mondani. Nyílttá és ezzel termékennyé tenni ezek valóságos ellentétét, és a magánság korlátolt, természeti-vérségi formáján túllépve újrafogalmazni a termelési viszonyokat. *A munkáltatást mint tevékenységet nyilvánvalóvá tenni az elidegenült és önrendelkezéséhez vissza nem érkezett rutinmunkával szemben.*

Nem az visz közelebb a két különvált tevékenység újraegyesüléséhez, hogy különbségüket összemossuk és letagadjuk. Épp ellenkezőleg! A látszatidill alá lefojtott ellentmondás szükségszerűsége csak elvadul, s vérbeborítja az egész társadalmat.

És ki az, aki ennek ellenében kéne határozzon és cselekedjék, átadja a gazdaságirányítás feladatait a vállalatoknak?

Csak ugyanez az apparátus saját maga. Hiszen e pillanatban az ő kezükben a hatalom, melyet – szándékuktól függetlenül – mint a termelésben dolgozóktól elidegenített és egy központban velük szembehelyezett gyakorolnak. Egy kiépült, egyéni egzisztenciák sokaságában megtestesült forma ez, mely önmagát kéne lerombolja – ahhoz, hogy helyet teremtsen a kívánatos másiknak.

A termelés alanyiségének szellemi termelése: a relatív többletek belső felhalmozási folyamata

Így aztán a szellemi munka, melyen a hatalom minden leleményét és szeszélyét kiélte, a reformok során is teljesen zavaros viszonyban maradt előfeltételeivel és eredményeivel egyaránt. Az alkotótevékenységet *jogaihoz* juttatni, ez nem egyszerűen az ebben foglalatostkodók érdeke. Nem jótétemény, nem kegyek gyakorlása az értelmiséggel szemben. Ezért nincs is semmi értelem *adományként* bármit is nyújtani pl. a műszaki dolgozóknak vagy az alapkutatásoknak, vagy az akadémikusoknak – ahogy pl. tavaly tették. Kidobott pénz! Mert nem a valódi összefüggéseiben jelenik meg és ennél fogva nem is hozza azokat kedvező működésbe. Az alapvető viszonyok rendezésére van szükség. Azok rendszerében kell elismerni és kifejezni a szellemi alkotásnak *anyagi termékével* való összefüggését és illetékességét.

Ez az egész társadalom érdeke. A fizikai munkásoké semmivel sem kevésbé, mint az alkotóké, mert ők is csak ennek közvetítésével juthatnak több termékhez és magasabb jövedelemhez. A fizikai munka csak alkotó rendelkezés alá helyezkedve

képes növelni termelékenységét. A "termelési tapasztalatok" sztálini misztifikációja ma sem az elméletben, sem a gyakorlatban semmire nem használható már. Ezért már a neve is elfelejtve, de kövületei még szilárdan benne élnek és hatnak társadalmunk szervezetében. Sztálin ugyanis a termékében megtestesült fizikai munka abszolút értékadatát fogalmazta meg szélsőséges alakban. A munka értékalkotó szerepét illetően pedig ideje ráeszmélnünk, hogy a polgári közgazdaság kategóriái, melyeket Marx életművében kritikailag tisztázott és összefoglalt, *továbbalakultak* történelmileg. Nem elsősorban a fejekben, hanem a valóságban. Marx beszélt ugyan összetett, vagy bonyolult munkáról, az állótőkében megtestesült tudásról stb., de ezek értékalkotó, átalakító természetét nem fejtette ki, sem pedig azokat a sajátos viszonyokat, melyek emezek működése és keletkezése kapcsán létesülnek, hiszen szerepük akkoriban nem volt még uralkodó jelentőségű, sőt kivehető is még csak alig.

Ennek a rövid tanulmánynak nem lehet feladata a közgazdaság kategóriáiban az intenzifikálódás révén végbement változások átfogó kifejtése, csupán ezek legáltalánosabb tulajdoni vonatkozásainak felmutatása. Így a szellemi tevékenység sajátos értékalkotó természetét is csak tulajdoni vonatkozásában érinthetjük. A mi társadalmunkban hiányoznak azok a formák, közvetítő intézmények, melyek révén az alkotótevékenység, a maga lényegi illetékessége szerint gyakorolhatná rendelkezését az anyagi termelőerők felett; magát azokban – mibenlétének megfelelően – megtestesíthetné.

Ez a megtestesítési folyamat maga az intenzív felhalmozás, melynek során a termelés létrejött többlete csakis azáltal tud értékesülni, hogy visszaépül az őt létrehozó termelőerőkbe és azok hatékonyságát megnöveli – amivel ezeket magától értetődően, egyszersmind átalakítja. Az átalakítás, az annak révén újratermelhető többletek érdeke, törekvése képes kell legyen évényesülni a termelőerők anyagi fennállása, állandósági, maga-megóvási törekvése ellenében. Ezen tevékenységek alanyaira nézve és mondva ugyanazt: az alkotó értelmiség, szemben a sztereotíp – elsősorban fizikai – munkát végzőkkel. És megfordítva: a fizikai munkások efeletti belátása önmagukkal, saját tevékenységükkel szemben.

Meddő igyekezet önkényes ügyeskedésekkel felosztogatni a társadalmi terméket, s benne ötletszerűen rögtönözni és kiosztani "ösztönzőket". Azokat a lényeges viszonyokat kell felfedni, melyek között ez a termék létrejön, melyeknek működése előállítja azt. Ezeket a létérvényű összefüggéseket kell kifejezéshez, megtestesüléshez juttatni egyszer, s csak azon túl válhat lehetővé a folyamatok tényleges szabályozása.

Lehetetlen úgy értéktermelést folytatni, hogy azokat a viszonyokat, melyeknek tárgyasulása az érték és dologi megjelenése a pénz, semmibe vegyük. Az *értelem nélkül* tagadott szükségyszerűség csak rombolóerővé válik. Ezidőszert csakis az értéktöbblettel való rendelkezés közvetítheti az egész társadalom számára ennek a felhalmozásnak a folyamatát, az ezzel való rendelkezés pedig – *eo ipso* – az értelmiségé, hiszen az értelmiségnek ez a sajátos, mindennapi tevékenysége. Így és ebből él – ,hogy ti. termeli magát, ezt a tevékenységet, a többletához *rendelkezést*, annak konkrét tartalmát, elemeit. Nem lehet a társadalomban alanyat és tárgyat tetszőlegesen összekapcsolni, hanem csakis a *történelmileg* kialakult viszonyokban bennerejlő *meghatározott lehetőségeik* szerint. Minden tárgyiság feltételez magával

szemben valamiféle alanyiságot, amelynek számára való az ő létezése, amelyik őt birtokolja, elsajátítja. És viszont minden alanyiság feltételez valami külső tárgyi közvetítést, melynek magábfoglalása őt alannyá teszi, képessé, hogy általa önmagára vonatkozhassék.

Az előbb tárgyalt belső felhalmozási folyamat is elválaszthatatlan a maga szubjektumától: az értelmiségtől. Csak erre való vonatkozásában lehetséges fenntartani a felhalmozás további folyamatát, hiszen ebben a folyamatban az értelmiség hozza létre, valósítja meg önmagát. Létszámát szaporítja (vagyis szubjektíve *önmagában* halmozza fel az anyagi értéket), önmagát és saját eszközeit halmozza. Egyben ő maga az, aki a felhalmozást végzi. Az ő eszméi, tudomásai testesülnek meg a felhalmozott eszközökben, s ugyancsak ő az, aki ezeket az eszközöket *lényegük szerint* működteti.

Ez a felhalmozás azonban nem közvetlenül anyagi eszközök és egzisztenciák alakjában megjelenő többletek felhalmozása, hanem csakis általánosságukkal közvetíve felfogott eszközökké, eszmei egynemű megtestesülésükben, vagyis a csereérték alakjában végbevihető.

Itt van hát a visszafojtott ellentmondás! Abban, hogy az értelmiség a tevékenységét alkalmazottként – vagyis az anyagi termelés kategóriájába besorolva, munkabérrrel megfizetve – végzi. Munkájának nem terméke, teljesítménye, hanem *költsége* van csak megfizetve (már amennyire). A többlet pedig, melyet munkája (megintcsak: annyira–amennyire) létrehoz, nem kap világos megtestesülést. Nincs társadalmilag kifejezve – s így nem is gyakorolhatja meghatározó szerepét. Nem ösztökéli és nem szabályozza az együttműködést. Megszűnnek működni az értéktöbblet összefüggései, amikor szétválasztják benne egymástól a felhalmozási részt és a járadékot, majd még a járadékon belül is a vállalkozói nyereséget és a szellemi alkotás javadalmait. Egyszeriben megtörik így társadalmiasító varázsereje.

A szellemi tevékenységek eredménye ma csak visszafojtva, másodlagosan válik láthatóvá, mert léte egyelőre csak ekképpen van. A szellemi termelő nem önmaga, hanem a (tőkés vagy apparátusi) tulajdonos számára birtokol. Mai szintjükig a szellemi erők a tőkében jutottak kifejlődéshez, ezért nálunk is annak formáját – s e forma korlátait – viselik magukon. Létük anyagi alapja a tőke jövedelme, a járadék. Ők, mint eme sajtáságos *tulajdonosi* viszonyon alapuló jövedelemnek különösfajta, újratermelő fogyasztása kapnak részt a társadalom össztermékéből. Ez szabja meg jelenlegi határaikat, viszonyaikat. Valami más, őket megelőző, nem pedig ők maguk. A tőke *közvetíti* létüket, s nem ők bennsőleg a magukét: egymásét. Ezt a bennső közvetítést, ezt az önellen való működést és létet, *sajátságosságukat* kell elérniök. Az elmélet a maga eszközeivel, a kategóriákkal ennyit hozhat felszínre, ennyit ábrázolhat a lehetőségekből. A többi már inkább a szaktudósok dolga.

A társadalmiság új kategóriáinak elgondolásához, és gyakorlati kimunkálásához képzeletünk egyfelől ki kell szakítsa magát azokból a nyomasztóan szilárd evidenciákból, melyeket a történelmi megszokás ránkmerévitett. Másfelől azonban éppen és csakis a meglévő és történelmileg felmerült elemekben és az azok közt felvázolódott sokréttű viszonyok szövedékében lelheti fel azokat a különlegeseket, melyekben ott szunnyad a szükségszerűség csírája, melyek a nekik megfelelő alaphoz – saját lehetséges alapjukhoz – jutva virágzásnak indulnak.

Marx, az ipari termelés nézőpontjáról szemlélve, a földjáradékot úgy mutatta be, mint a természet egy darabjának kisajátítását, mint monopóliumot.

A szellemi termelés történelmi nézőpontjáról szemlélve ilyené színeződik minden tulajdon: a társadalmi termelőerők egy részének kisajátításává. Igaz ugyan, hogy a termelőerők társadalmiságának nincs fennállása – az eddigiekben – ezen a kisajátítottságon, a tulajdon rendszerén kívül. Történetileg ebben jött létre a kisajátítással keletkezett elidegenedettsé, elvontság tárgyi közegében: az árutertermelésben. A proletárforradalom – a tőke egzisztenciájának tagadása – azonban megrendítette az árutertermelést, alapot vetett ahhoz, hogy a társadalmi termelőerők lerázzák magukról a kisajátítást, előtörjenek monopolizáltságuk mögül, s elkezdjék kiművelni önrendelkezésüket szellemi termelés gyanánt.

Most legelőször az árutertermelés maradvány-formáit felhasználva. Fölibük emelkedve, de egyszersmind támaszkodva is rájuk, mint *közvetítő közegre*. Amiből következik, hogy a természetes egyén még mindig nem vált a társadalmi termelés alanyává *általában*, hanem még mindig a tulajdoni korlátozás által, mások kizárásával, csak elidegenedett munka alávetettségének fenntartásával közvetíve. Tehát tevékenységének sajátosságát továbbra is szembehelyezve a munkával, mint a termelés általánosságának – a cseréértéknek – hordozójával, s azzal rendelkezve. Ebben a meghatározásban tehát a szellemi termelés mint *különös munka*, a munka általánosságán belül megkülönböztetett jelenik meg és kezdi el kifejleszteni ebbéli ellentmondásait.

Ahhoz, hogy az árutertermelői formák közegében szabadabb lehetőségekhez jusson a szellemi termelés az alkotói önrendelkezést kell törvényesíteni benne minden lehető módon.

Az alkotások alanyiságát – alkotójukkal való elválaszthatatlan összetartozásukat – kell elismerni és biztosítani. Az anyagi termelés ugyanis jelenleg természetszerűen rendelkezik az alkotás anyagi feltételeivel; mondhatjuk: a társadalom *alkotóerőivel*. Az egyén csak azt tudja megalkotni, aminek anyagi feltételeihez hozzájut, ezek az előfeltételek pedig eleve nincsenek birtokában, hanem az anyagi termelést igazgató hatalom (magán-e, vagy központi) sajátítja ki azokat és rendelkezik elosztásukkal.

A járadék felosztása és az alkotómunka önrendelkezése

Abban a hamis evidenciában élünk, hogy az értéket az anyagi termelés hozza létre, s a szellemi ágazatban folyó tevékenység ezt csak fogyasztja és átalakítja. Az ilyesfajta tévedések keletkezési és működési mechanizmusa szerencsére nem példák nélkül áll előttünk. Dicsőítjük azok emlékét, akik megküzdöttek az efféle "balítéletekkel": Galileit, aki a földgolyóbist kitessekelte a világegyetem középpontjából, a politikai gazdaságtan megalkotóit, akik a földbirtokkal s a rajta folytatott "östermeléssel" – mint az anyagi javak kizárólagosnak vélt forrásával – tették ugyanezt.

A fiziokraták tévedésén képesek vagyunk már fölényesen nevetgélgni, ámde mit teszünk saját hasonló balítéleteinkkel?

Ők a földművelés nézőpontján nem tudtak túlelnedni, mára viszont a nagyipari szemlélet lett kerékkötővé, s védi az anyagi termelés mindenhatóságának látszatát. A

termelés új, szellemi ágazatának munkásai most kezdenek öntudatra ébredni, kezdenek tisztában lenni termékük értékével, tevékenységük értékalkotó természetével. Hatalmas világgiazi alku folyik efelett, mely lépésenként feltárja és demonstrálja az alkotói érték illetékességének körét és kikényszeríti annak elismerését... A mi munkásosztályunktól és annak pártjától is, s az államtól, mely az ő nevükben gyakorolja hatalmát.

Ezt az elismerést mindenütt az anyagi terméket előállító munka ellenében, tehát egyelőre *annak* mennyiségi arányai szerint. Viszonylag egyszerű ezek meghatározása akkor, mikor a szellemi alkotás az anyagi fogyasztás számára, annak eszközeiben és termelő folyamatában testesül meg. Ekkor a használatból fakadó többletek *viszonylag* körülhatárolt jelennek meg, s így a létrehozatalukban közrejárászó alkotó tevékenységek szerepe felbecsülhető, s köztük a járadék-rész eszerint felosztható. Jóval nehezebb már azok részét tisztázni, melyek *közvetettebben* kerülnek az anyagi fogyasztásba, vagyis *közvetlenül* csak szellemi fogyasztásba kerülnek, s ezért fogyasztó és termelő között mint szellemi termék testesülnek meg (többnyire sokszorosítva, s evégett keresztülmenve a sokszorosítás *anyagi* termelő-folyamatán) és kerülnek csere-forgalomba. Ez esetben ugyanis a továbbadott, elidegenített szellemi termék további felhasználása – és annak még további kihatásai – benne magában nincsenek egyértelműen meghatározva, korlátozva. "Minden jog fenntartva" – ezt jelezhetik rajta, de ezeket a fenntartott jogokat vajmi nehéz érvényesíteni.

Nehéz, de nem lehetetlen. A jogosultságok nyilvántartása és a jogdíjak elszámolási rendszere mérföldes léptekkel haladt előre az utóbbi 15 évben, s méltán hihetjük, hogy haladása nem lassul, hanem még szélesebben kiterjed a továbbiakban; hogy az alkotók ebbéli jogosultságainak védelmében mélyebb ellenőrzés alá tudja vonni a társadalom. Persze ott, ahol erre csakugyan törekszik – átlátva azt, hogy ezzel az alkotófolyamat indítékait erősíti, annak tempóját fokozza.

Nagyobb homály és kezdetlegesebb viszonyok uralkodnak az alkotóműhelyeken belül. Ott, ahol nem világosan tárgyiasult kész termékek cseréjével zajlik a szellemi érintkezés, hanem mindennapi közvetlenséggel, közösségi együttműködés keretei között. Többnyire a bérmunka kényszerubbonyát viseli mindenki, besorolva a tulajdonosi önkényből leszármaztatott hierarchiába. Itt ma még az ököljog és a korbács, az állati élősdiség és ravaszdiság együtt uralkodnak. Semmi valódi jogvédelme az egyénnek alá- és mellérendeltségi kiszolgáltatottságaival szemben; semmi biztosított szabad útja a hierarchia alsóbb fokain állóknak, akik pedig épp legesélyesebbek lennének a radikális újdonságok hozatalára.

Csak ízelítő az, amit itt adni próbáltunk az alkotói viszonyok kezdetlegességéről. Ezeket tetézik azután még nálunk a "reálszocialista" sajátosságok.

Fejlesztési forrásaink nagy részével a központi bürokrácia rendelkezik. Ezeket a vállalatok jövedelméből merítik, úgy, hogy azoknak semmi összefüggésük nem marad elvi eredetükkel, a többlettermeléssel, sem alkotóikkal, akik bennük képességeiket igazolták. Így a többletek eredetüknek természetszerű indítékait, szubjektívitását teljességgel elvesztik, s ehelyett a hatalom önkényének és a tudat esetlegességének meghatározása alá szorulnak. Márpedig a többletek és a velük való rendelkezés: a növekedés kulcsa. Az efféle alapmeghatározásba ágyazott egyéni érdekek között ugyan kialakulhatnak viszonyosságok, akár törvényes árukapcsolatok is, sőt ezek sokasága

éppenséggel "piaccá" is szövdődhet; a torz indítékoktól ez sem fog megszabadítani. Légvárak és álkalkotások piaca marad mindaddig, míg valódi alapjához – a társadalmi többlettermeléshez – vissza nem jut. Az sem elég azonban, hogy a szellemi alkotások járadéka legyen biztosítva, hanem ugyanígy biztosítva kell legyen érvényesülésük a termelést illető rendelkezésekben is.

Az alapkövetelmény a termelőerők birtoklásának – működtetésének – nyílttá, s ezenképpen társadalmivá tétele. Hogy bárki megszerezhesse a rendelkezést a többletek növelésének maximális valószínűsége jogán, s csakis a valószínűségnek teljesítményekkel való igazolása révén tarthassa meg azt.

És egymagában a "bárki" sem elég. Szükséges afelé haladni, hogy valamiképp *mindenki* részesülhessen a társadalmi önrendelkezésben. Ennek érdekében az alkotóképességeket kell kifejleszteni a társadalomban. Az egyénekben és a köztük való viszonyokban. Szabadság, egyenlőség csak az alkotó képességek és teljesítmények révén nyílik meg az egyének számára. Az egyszerű rutinmunkák egyenlősége csakis az alkotó, szellemi teljesítményeknek való alávetettségükben van. Tárgyasulásuk csak így vált lehetségessé. Csak ennek vonalán továbbhaladva nyílik számunkra szabadság. A közvetítés továbbépítésével, és semmi esetre sem annak lerombolásával. Nem a régi közvetlenséghez való visszatéréssel, hanem a közvetítés elsajátításával, a bensővé-tétel útján új és *magasabb szinten megvalósuló* közvetlenségével.

A közvetítőrendszer továbbépülésének útja az árutermelés keretei között csakis a szellemi alkotásokból fakadó és azokhoz fűződő birtokosi jogok lehető legszélesebb körű kiművelése és biztosítása lehet. Ma ugyanis ezek a jogok nemhogy elismerve, de felismerve és megismerve sincsenek igazán. A tőkés társadalomban ezeket elfedik a magántulajdoni viszonyok – azaz a munkáknak költségeivel való megfizetése; a többletnek anyagi értéként való felfogása és az *eszközöknek* tulajdonítása. Nálunk pedig a fizikai munkának tulajdonosi viszonyra szentelése a szellemi munka alkotó – értékalkotó – szerepét elutasítja, s még költségeit is megtagadja tőle. Úgy kezeli, mint olyan fizikai munkát, mely önelvezetében jut hozzá többletéhez, mintha többlete csak önmagán belül maradvá volna. Az anyagi többleteket viszont úgy kezeli, mint amik a hatalomgyakorlásból származnak, mintha az egykori magántulajdonosok folyamatosan és vég nélkül kisajátíthatók lennének. Haló poraikban, illetve hátrahagyott örökükben: a tulajdoniságuktól megkoppasztott vállalatokban.

A többletek feletti rendelkezés zűrzavarában végtére a bér is elvesztette összefüggését a *végzett* munkával, s maga is kommunisztikus juttatássá zavarodott, nyílt teret adva az elosztó apparátus önkényének és önérdékének.

Tragikomikus kifejelete a történetnek, hogy az apparátus még a reformot is ennek az illúzióknak a zsákutcájába terelte annak idején, amikor meghirdette az "anyagi érdekeltség" szerinti "mozgóbéreket". Hiszen ezzel a *látszólagos* teljesítmény-elvvel egyidejűleg nem állította helyre az objektív értékelést (ill. annak alapját, az árak piaci önszabályozását), és ráadásul nem az egyéni, hanem a vállalati – fiktív – összteljesítmény alapján fizetik a "nyereség"-részesedést. Ezt a bérezési "reformot" fejezték meg azután az önigazgatás ugyanígy értelmezett elemeivel, felhatalmazva a szakszervezeti *apparátust*, hogy a dolgozók nevében tulajdonosi jogokat gyakoroljon a vállalat irányításában; a pártapparátust pedig döntőbíróvá és közvetítővé tették a

szakvezetés és az így ábrázolt "néphatalom" között. Kiteljesedett így a funkciózavar, illetve tisztázódott, hogy ezek az így felépített képviselvek teljesen üresek. A köztük felmerülő összeütközésekben nem a termelés lényegi viszonyai, hanem csak egyéni ellentétek, legfeljebb helyi csoportérdekek nyilatkozhatnak meg.

Ameddig elidegenített élőmunka felett kell rendelkeznie a termelésben a szellemi tevékenységnek, addig és annyiban magát ezen idegen munka által valósítja meg. Magát ugyan, saját tevékenységét, de nem tisztán tárgyi eszközökkel. Az élőmunka feletti idegen rendelkezés fenntartja az értéktörvényt, annak közegében pedig a szellemi tevékenység a maga termékéhez csak az értéktöbblet részeként, mint járadékhoz juthat hozzá. Azaz szellemi termékének monopolizálása révén. A sajátjának monopolizálásával!

A társadalom termelőerőinek alkotó birtoklása

Amikor majd tisztán tárgyivá, művivé lesz a közvetítés (és bizonyos az lesz majd!), akkor szükségtelen lesz – sőt, értelmetlen – a monopolizálás. Ahol a vállalatok elkülönülése felesleges, mert azok teljesítménye nem függvénye többé az eleven munka esetlegességeinek, csakis a bennük konkrétan egyesített általánosságoknak. Akkor a szellemi alkotások alkalmazását nem lesz miért korlátozni esetlegesen, épp erre vagy arra a vállalatra, hanem érdemüktől függően akárhányszor, vagy akár mindenikben kötetlenül alkalmazhatók lesznek a fogyasztói igények optimuma által szabott helyeken és mértékben.

A termelőeszközök mai fejlettségének fokán azonban még rutinszerű – tehát szükségképpen vele szembenálló szellemi rendelkezés alá helyezett – munka irányítja a gépeket. Az így szerveződött termelőegység szubjektivitása kiküszöbölhetetlen, a termelés szubjektivitásának megosztása pedig autonómiákba foglalva működik a leghatékonyabban. Ez kell, hogy a döntésekre való illetékességeket korlátozza: hogy az esetek meghatározott (sajátos) fajtáira nézve ésszerűen kizárjon a döntések meghozatalából ... nem konkrét személyeket, hanem – meghatározott társadalmi szerepek hordozóit, *sajátos alanyiságokat*. Ez tehát az általánosságaiban felfogott alanyi viszonyok meghatározottságainak feltárását és rögzítését követeli – voltaképpen ezeknek folyamatosan önmagát felülbíráló rendszerét, az *önkorlátozásokban* meghatározott demokráciát.

Mások kizárásának mozzanata alárendelt értelemben fennmarad a szellemi tevékenységek birtokosságában is. Hiszen még ha mindenki résztvesz és részt is kap a többlethozó rendelkezések körében valahol, ezek a tevékenységek és művelők – egyelőre – nem tehetők egyenlővé egymással, nem illeszthetők mellérendelt szerkezetbe. Viszonyuk alá-fölé rendeltségeket kell tartalmazzon, különbségeik a rendelkezésben – érintkezésük közvetlensége, természetes alanyisága folytán – enélkül fel nem oldhatók. Szerepük egyelőre nem lehet tisztán a "dolgok igazgatása", hanem legalsó szintjén a dolgok *működtetése és felügyelete*, vagyis munka. Ez a munka ugyan megfér egy személyben valami alkotó tevékenységgel együtt, de – megintcsak: egyelőre – pusztán véletlenszerű kapcsolatban, koincidencképpen. Így aztán nem rendelhető egymáshoz a kettő, mivel a munka fölött az a sajátos szellemi mozzanat kell

rendelkezzék, mellyel lényegi kapcsolata van, amelynek éppen ő a megtestesülése és elidegenedett aktusa, amely őt összekapcsolja a többi egyéni munkákkal és együttműködésüket társadalmi léptékben szervezi.

Ezenfelül: akik és amilyen mértékben képessé válnak elsajátítani saját együttműködésüket, olyan mértékben szabadíthatják fel magukat az idegen rendelkezés alól – amennyiben a társadalomban nyitott verseny folyik a többletek feletti szellemi rendelkezésekért. Ma már a legnyersebb fizikai munka sem vegytiszta-üresen "fizikai". A rohamosan fejlődő technológia megköveteli kezelőitől folyamatainak és változásainak egyre mélyebb megértését. Azok a munkások, akik már olyan képzést kaptak, ami elég széles alapot nyújt a technikai fejlődés további eredményeinek elsajátításához, képesek kell legyenek arra is, hogy a műszaki, gazdasági és szervezeti eljárásokat, amelyekkel együtt élnek, javíthassák és eredményesebbé tegyék. Ameddig ezekre való képességük terjed, csakis annyi a valóságos lehetőségük az öngazgatásra. Arra, hogy munkafeltételeikkel egy csoport vagy üzem, műhely stb. egységében bizonyos mértékig önállóan, közösségileg gazdálkodjanak.

A *vállalati* munkáskollektíva öngazgatása – bármilyen idillien szép és romantikus elgondolás – képtelenség. Lényege nem más, mint az "össznépi tulajdon" totális központi igazgatásáé: az elidegenedett, szellemétől megfosztott munka önrendelkezésének követelt üdvösség. Nincs üdvösség – azaz önrendelkezés – a szellemi tevékenység visszanyerésén alul. Az intenzív felhalmozás keretei között az önrendelkezés csakis az alkotói teljesítményekben kaphatja meg igazolását. A vállalat autonómiája – szubjektivitása – mint rámutattunk: az őt illető információkat összefoglaló értelmiségi csoportban testesül meg.

A szellemi termelésnek az anyagi termelés kategóriáiban általuk kifejeződő és megtestesült vetületei sokkal tisztábban társadalmiak, mint bármi más eddigvaló. Bennük a társadalom termelőerőinek egysége magasabb fokon érvényesül, szabadabban juthat hozzá mineműségének nyilvánulásához, mint a korábbi magántulajdoni formákban. Az egyén, az együttműködés nyitottabb keretei között, sokkal általánosabban fejthetné ki képességeit. Ezzel még mindig nem tiszta önrendelkezéséhez jutva, hiszen együttműködésüket – mint legfőbb termelőerőt – nem mindnyájan egyenlőképpen alkotják. Egymás számára nem azonos módon tárgyiasulnak, hanem lényegbevágó egyenlőtlenséggel. Bár nyitott a társadalom személyi és dologi erői feletti rendelkezés – a társadalom önrendelkezése – de ebben mindenki csak anyagi teljesítményei szerint kaphat részt. Ekkor a rendelkezés tartalmában való különbségei alapján oszlik fel ugyan köztük, ám a tartalmak nem közvetlenül saját kritériumaik szerint mérköznek, hanem a csereérték közegében ("anyagában") s a vállalatok kvázi-tulajdoni formájában kifejezve és összemerve.

A tulajdoni önkény teljesítménye is társadalmi mérce alatt áll, de annak mércéje – kívülről való felülbírálata, társadalmi függősége – csak a piacon valósul meg. A termelőeszközök szellemi birtoklására alapozott gazdálkodásban viszont a teljesítményeknek már rendelkezéssé-válásuk *előtt* kell mérközniük egymással. Társadalmi általánosságukat, abban megmutatkozó érvényüket, szükségszerűségüket folyamatosan viselniük kell.

Felsorolhatatlan az a sokféle tévedés, amit az értéktöbblet egységben-való működése ellenében elkövetett gazdasági vezetésünk. Rendelkezése alá helyezik és jövedelemként osztják mindenkinek – kivéve azt, aki létrehozta. Ennek kártékony voltán nem változtat a jószándék sem, amire a jugoszláv öngazgatás a fő példa. Ott hiába osztották fel az anyagi termelést, s ruházták fel viszonylag nagyfokú autonómiával a vállalatokat, ha: 1) többleteik jelentős részét központi rendelkezés alá vonták, elszakítva létrehozótól; 2) a vállalatnak meghagyott többletek feletti rendelkezést viszont a hamisan és külsődlegesen értelmezett *öngazgatás* címe alatt a fizikai munkára bízták, amelynek a többletek létrehozásában csak járulékos szerepe és töredékes lehetősége van. Kecskére a káposztát!

A vállalatnak – szélesebben pedig az egész társadalmi termelésnek – ha nem épp teljes folytonosságában, de legalább szakaszos rendszerességgel – újra kell értelmeznie magát és újjá kell alkotnia teljes egzisztenciáját fennmaradásának érdekében, az intenzív felhalmozás folyamatában. Szubjektuma, benső egységének megjelenítője ezt a változékonyságot, ennek folytonosságát kell biztosítsa. Ez a történések belőle kell kiinduljon, s az ő alkotó cselekvéseként megvalósuljon. Egyetlen személy, vagy akár egy vérségi közösség – család, dinasztia – sem hordozhatja már ennek a folyamatnak időbeli egységét, állandóságát. Nincs olyan biológiai alapú szükségszerűség, mely biztosítaná a megfelelő szellemi szintű folytatást. Az ebben való folyamatoság csak véletlenszerűen adódhatik. Ezzel szemben a céltudatos társadalmi cselekvés előtt nyitva áll az út. A társadalmi kiválasztással épülhetnek folyamatosan azok a kapcsolatok, melyek fenntarthatják a *szellemi* folytonosságot egy vállalat irányításában.

Vállalatigazgató: az új alanyiség közelítő meghatározása

Az új információk szerzésének és a termelőerők feletti rendelkezésnek tárgyyszerű munkaszervezetbe való illesztése még nem szünteti meg ezeknek a tevékenységeknek a szubjektivitását, hanem csak átalakítja és mélyebben társadalmivá teszi a szubjektumot. Ezt a – némely vonásában már létrejött, más vonatkozásai szerint keletkezőben lévő – alanyt kell kialakulásához és az őt illető helyhez hozzásegíteni. Lehetővé tenni számára a körülhatárolódást, szerepével való azonosulásának intézményes, jogszerű rögzítését.

A magát *benső felhalmozással* fenntartó termelőfolyamat társadalmi alanya – folyvást erről beszélünk – *összetett*, hiszen egy új, a tőke bensejében zajló munkamegosztás keltette életre. Ez a meglévő összetettség kell érvényre jusson önrendelkezésében, ez kell, hogy a neki megfelelő formát elnyerje. Tisztáznia viszonyát a társadalmi termelőerőkkel – ezek sorában most már önmagával is, tisztáznia azokkal való rendelkezésének módját.

Azok a szerepek és azok a viszonyok, melyekre a vállalat működésének, összeteljesítményének rendszeres és maximális növekedése épülhet, nem merőben újak. Most is jelen vannak a vállalat működésében, csak hogy alárendelt, vagy éppenséggel torzult állapotban. Innen kellene kiszabadítani őket, s hozzásegíteni lényük kifejléséhez.

A reformok eddigi csökevényes, bár makacs menete, ahogy mozgástérhez juttatta a vállalatokat, épp úgy szereplőket is színrehívott ennek bonyolítására, akik a tulajdont – elvileg a "dolgozó népet", gyakorlatilag a központi vezetést – képviseljék meghatározott összefüggésekben. Ezek közül kulcsjelentőséget kapott az igazgató, a vállalat tulajdoni természetének mindinkább egyszemélyi működtetője.

Az igazgató, gazdaságunk átalakulásának szorításában, különös kétarcú lényé formálódott. Kettős meghatározottság érvényesül tevékenysége felett, s mindkettő történelmileg már önmagában túlhaladott, de ilyen együttesében is elégtelen meghatározás.

Az apparátus állítja őt tisztébe, mint közössége tagját és meghatalmazottját. Ez a közösség azonban csak piramissá: hierarchiává tudja összeróni hatalmi helyzetének építőköveit. Túlfelől, hasonlóképpen, a piac teljhatalmú tulajdonost követel a maga tulajdon-eleméhez.

Mindkétoldali meghatározás az igazgatót mint egyetlen személyt rendeli helyébe – s ennyiben a kettő erősíti egymást –, de az egyik oldalról ez az egy az apparátusi hatalom engedelmes és szolidáris képviselője, magasabb önkényeinek és belső kényszereinek kiszolgálója kellene legyen: míg másfelől egyéniségében független akarat és értelem, mely ekként közvetít a termelő közösség és a társadalmi munkamegosztás között, cseréjük értékfolyamatában.

Személyében tehát oly módon ütközik a kétféle alanyiség, hogy abból csak feszültség támad, s nem válik lehetővé a *végpontok* egymással való *közvetítése*. Márpedig ezeknek a végpontoknak van egymással *lényegi összefüggése*, csakhogy jelenleg eltorlaszolva. Hiszen mik is ezek a szubjektivitások, melyek az igazgatóban egymással megütköznek – ahelyett, hogy egymást közvetítve kiegészítenék?

1) A vállalatot illetően már bemutattuk, hogy tőkés viszonyok között annak hatékony működését és fejlődését csakis olyan alkotóműhely képes fenntartani, mely a piaci-, műszaki-, és humán (szervezeti) információk igen széles körét összegzi és alkalmazza a vállalatuknál folyó termelésben. Ez az együttműködés az a lényegi szubjektum, mely a vállalati növekedés tényleges letéteményese, az igazgató tehát csak mint ennek képviselője – s nem gazdája – tölthetné be szerepét *jól*. Csak mint ezek *reális önrendelkezésének* végrehajtója, hiszen a vállalat működésének ez kell legyen az optimuma; a rendelkezésre álló szellemi képességek legteljesebb érvényre-juttatása.

2) A vállalat szellemi műhelye azonban nem autark. Csak összegyűjti, kiegészíti és alkalmazza a társadalmi termelés azon elemeit, melyeket egy bizonyos termékhez szükségesnek talált, s ezeket a rendelkezése alatt álló (anyagi és szellemi) munkák hozzáadásával egyesíti. Ennek a vállalati végterméknek *konkrét társadalmiságát a többi vállalatok* hordozzák, emez egyre való vonatkozásaikkal, tevékenységüknek emennek termékébe részként-foglalt megtestesüléseivel. Így hát ők azok a kívülállók, akik emez eggyel szemben a társadalmi munkamegosztás elvont egészét gyakorlati értelemben képviselik. Ennélfogva ők azok, akik a társadalom tulajdonosságát – átfogó döntéseit – ezen vállalat felett gyakorolni alkalmasak és képesek lehetnek, a maguk alkotóműhelyei révén. A vállalatokat az különíti el – s teszi tulajdoni jellegűvé – hogy egy-egy alkotói műhely irányítása alatt állnak, és mások (vállalatok ill. alkotócsoportok)

érdekeinek és törekvéseinek egy esetleges csomópontjában. Ott, ahol *épp ezek* egymásravezónatkozásának helye van, mely benne megtestesül.

3) *A termelés önrendelkezése* azonban nem csak az egyes vállalatra való *közvetlen* vonatkozásában kell érvényesülnön – azaz alanyi megtestesüléséhez jusson – hanem korlátozás nélküli teljességében is: a társadalom alkotói önrendelkezésének egészeként megjelenítve. És a termelés társadalmiságának ez a teljességében való megjelenése hiányzik talán legkeservesebben gazdaságunk életéből. Ez lenne ugyanis az az alakulat, mely a maga alkatelemeinek – a vállalatok belső felépítésének és egymással való érintkezésének – kiformalódását politikailag kezdeményezhetné és lefolytathatná. S ez az, melynek hiányát valamiképpen politikailag *előlegezni*, alapját megelőzően – tehát ideológiai gyökérszetéből – létrehozni elkerülhetetlenül szükséges.

Ez lenne a *munkáltatók* testülete. Ennek helyét és szerepét bitorolja ma az apparátus, anélkül azonban, hogy láthatná és tudná, mit is tart a kezében. A hatalmi apparátus ugyanis ma a *munkavállalók* nevében és jogán cselekszik. Annak hitében, hogy ebben a reá bízott hatalomban és annak alapján a termelőerők feletti rendelkezése által változik társadalmivá a termelés folyamata. Holott benne, az ő apparátusi egzisztenciájában épp hogy elrejtőzik a fizikai és szellemi munka ellentéte, a rutin-munka elidegenedettsége az alkotó tevékenységgel szemben. Az ellentét eltüntetése azonban nem megszűnés, hanem *lepleződés*. Az apparátus kénytelen munkáltatóként szembehehelyezkedni a munkavállalókkal, kénytelen azok többletermékét kisajátítani és felhalmozni. Egyszersmind pedig képtelen megállni, hogy az emígy önkényére hagyatkozott hatalom helyzetével ne éljen vissza, s a többletekből ne szakítson a maga javára. Kénytelen, mert helyzete – az árutermelés, melyben megszűnt a magántulajon, de helyre továbbra is előfeltételezve, kitűzve ott marad – erre rendeli. Forradalmi eredete alapján azonban fenntartja a fikciót, hogy ő a *munkavállalók* hatalmának megtestesítője. Ezzel a csapda bezárul: a munkásosztály közvetlenül önmaga munkáltatója – látszólag –, de ha ő az, akkor a termelőerők kifinomult megosztását, tárgyasultságát és továbbfejlődését nincs aki képviselje a társadalomban. A tulajon és munka elleplezett és alaktalanná torzított ellentéte ettől fogva képtelen a dinamizmusát érvényesíteni. A vezetés pedig kénytelen önmagában, önkényére bízva, együtt képviselni a termelési módban kijelölt és benne működő ellentét mindkét végpontját.

A vállalatok: a társadalmi gazdaság egymást közvetítő egyediségei

Az ellentmondást csakis felfedése teszi ellenőrizhetővé, bensővé alakíthatóvá, s aztán elvileg túlléphetővé. Válgjon világossá a munkáltatói tevékenységről, hogy az, ami, s ezáltal lesz, akivel-amivel szemben a munkavállaló meghatározódják a termelésben, s így a társadalomban, a politikában is.

A munkáltatót pedig nem kell kinevezni, kötéllal fogni, vagy történelmi spiritizmussal a túlvilágról megidézni. Csak fel kell szabadítani, helyére bocsátani – mert hiszen jelen van. Az értelmiség, akadályozva és megterhelve ugyan, de valahogyan mégis végzi feladatát. Az igazgatók önkénye alá beszorítva és függővé téve, de ő élteti a vállalatokat – ahol azok élni képesek. Hasonlóképpen torzult formában, mint az

igazgató s az alkotóműhely, a többi felsorolt alanyiságok is kisarjadtak reform-tapogatózásunk folyamatában.

A gazdasági társulás terén úgy felgyűltek a kedvező tapasztalatok, hogy már törvénybe is voltak rendezhetőek. Hamarabb, mint ahogy ennek jelenségéből kihámozni sikerült volna lényegét.

A vállalkozói társulás tényleg csodatárcsajító tünemény; a tulajdon reinkarnációja, úgyszólván a semmiből. Nem ott jelenik meg, ahol eleve magántulajdonosok – magukban vagy közületekkel vegyest – állnak össze közös vállalkozásra, hanem éppen ahol csupa állami vállalat teszi ezt – és ezek *kapcsolatából* bukkan elő egy új, *társadalmi gazdálkodó egyed*. Amely mögött nem áll egy bizonyos és tőle elválaszthatatlan természetes egyén. Léte nem kötődik ilyenhez és nem ebből indul ki, hanem a már meglévő társadalmi viszonyokból. A fennálló viszonyok hálózatában, annak elemei közti összefüggések alapján létesül. Ezek, mint a társadalmi termelés már működő egységei, szülik saját értéktermékük többletéből és érdekeik összetalálkozásából a velük egyenlő új egyedet, új vállalatot.

Az új vállalatnak egyszerűen határozott, jól megfogható tulajdonosa van: ti. a társuló, többleteiket benne felhalmozó többi vállalatok. Ezzel szemben nekik maguknak, beruházóknak nincs konkrét tulajdonosuk, olyan, aki egyediségében volna meghatározott és aképpen tudhatna cselekedni, hanem őket a társadalmi tőke tagolatlan általánossága, vagyis az állam – annak megfelelő szakhivatala – létesítette és uralja. Az új vállalatok viszont már önálló egyedek: az anyavállalatok csoportja.

Mi tette hát a csodát?

Valamiképpen a közvetítés – de hogyan?

A tőke rendszere: a *társadalmi* termelőerők feletti *magán*-rendelkezés – ismételtjük untalan –, mégpedig két egymásba átmenő alakban. Egyfelől egy konkrét termelési ágba (esetleg vertikumba) tartozó egyedi termelőegység alakjában, másfelől viszont a csereérték elvont, mindenre átváltható alakjában. E kettő a tőkének egyaránt saját alakja, fogalmának szabatos mozzanatai (egyes, különös, általános), melyeknek egymástól különböző önálló történeti megjelenése és létezése van. E mozzanatok egymásba való átalakulása jelenti a tőke példátlanul magas fokú társadalmiságát: a termelőerő elszabadulását egyes alakjának szűkös kötöttségétől, s általánosságának tárgyiasulását, mozgékonyvá-válását.

Az egyes tőke folyvást alárendelődik a tőke általánosságának, mely a piacban fennáll és a forgalom révén fűzi össze magában az egyeseket, felülbírálvá azt, amit egyediségükben – azaz üzemi termelésükben – tettek, létrehozta. A tőkés bensőleg elkülönülve, önmagától mint termelőerőtől skizofrén módon erről a külső, piaci nézőpontról – az általánosság nézőpontjáról – mérlegeli saját tulajdonát, annak tárgyiasított egyediségét. Ennek vetületében (reflexiójában) méri fel érdekét és szabja ki vállalatának sorsát.

Az ő sorsa és működése, tárgyiaságának jegyében, egyszersmind a vele érintkező jövőjében a legridegebben érdekelték külső ügyfelei. Mégpedig elsősorban azok, amelyek szellemi termékeiket, illetve értékfolyamataikat benne realizálják. Egyfelől tehát iskolák, kutatóintézetek, információ- és adatszolgáltatók, reklám- és kereskedelmi

irodák: másfelől a pénzintézetek és adóhatóságok; és csak harmadsorban a vele tartósan együttműködő termelő- és kereskedelmi vállalatok.

Ezekkel való viszonyában rejlik az a tényleges szélesebb társadalmiság, mely működését tárgyilag meghatározza. Tárgyilag – amennyiben egymástól elhatárolt egységekként termelik és birtokolják egymás létfeltételeit, és ezek egymás számára csakis tárgyi közvetítéssel (értékviszonyai szerint) idegenítik el. Ezekben a tartós piaci kapcsolatokban idegenekként birtokolják egymást: szubjektivitásuk egymástól, egymás tevékenységétől függő, *egymás által közvetített*. A közvetítés által egymásban egymásét birtokolják.

Az átváltozás (P-Á-P) képességét, s ezzel a tőke egészében való társadalmi, általában való fennállását dologi mozzanatainak a magántulajdonban való egysége, a *tőketulajdonos személyében való azonossága* adja.

Ez az egység – csakúgy mint a dologi oldalon való – szintén fogalmi mozzanatainak elkülönült és egymással szembehelyeződött önállósodásában ölt testet. Az egyes tőkessel, tulajdonossal szemben a többi mint piac, mint az ő tulajdona átalakításának nyitott és általánosított *lehetősége* áll fenn. Ez a roppant tulajdoni mechanizmus teszi társadalmivá a munkát. Az egyének munkája eme gigantikus tulajdoni rendszer alá rendelve és általa közvetítve birtokolja társadalmi eszközeit. Amennyiben tehát valóságos társadalmi tulajdonról, társadalmi viszonyokról beszélhetünk, úgy ez épp a köztük fennálló.

A közvetítők egysége a különösben – az általánosból kapott külső meghatározás az egyes számára

Az egyedi tevékenységek csakis úgy egyesülhetnek társadalmi léptékű együttműködési rendszerbe, egyetlen átfogó, ésszerű szubjektummá, hogy valamennyi természetes alanyiség egyszer tárgyasult elvont egyediségekké, egymástól és természetes tárgyaitól, elszigetelt egyénekké. Egyszersmind pedig megjelent az átfogó társadalmi célrendszerben, a csereérték általános alakjában ábrázolva.

Ez az ábrázolás egészzé egyesíti ugyan, de *elvont*, különbségeitől megfosztott egészzé. Éppenséggel azáltal egyesít, hogy megszünteti a különbségeket, s kifejezéshez juttatja a csereben megjelenő, *arra vonatkozó* egyneműségüket. Ámde különbségei nélkül *mégsem* egész ez az egység, *elvontságában maradván* nem lehetne érvénye, fennállása, hanem csakis visszatérve konkrétságához: *újraalkotva egyediségeit*.

Az emígy – társadalmi általánosságában – keletkező gazdasági alany (jogi személy) már a csereérték általános meghatározottsága alatt áll; annak előfeltevése mellett szüli magát, hozza létre saját vállalkozása eredményeképpen. A csereérték egy működésképes, autonóm adagjának: egy tőkének megelevenítője, *megszemélyesülése*.

A tőkét életre keltő cselekedete egy sikeres *termelői* célkitűzés. Olyan termék létrehozása, mely *először*: társadalmi igénynek felel meg – tehát pénzre cserélhető egyáltalában –, *másodszor* pedig: nyereséggel cserélhető, azaz értékőbbletbe, növekedéshez vezet.

Az autonóm céltételezés ezekben és ekképpen igazolja társadalmiságát, megfelelését a társadalom *egészében való* létének. Ugyanakkor, beigazolván azt, hogy

ő részmozzanata a társadalom öntermelésének, egyszersmind – autonómiája folytán – *alkotója* is annak. Alkotója a vele érintkezők körében, hiszen nem elszigeteltségében, hanem csak önállóságában része az egésznek. Tevékenysége feltétele amazokénak: *tárgyi meghatározás* amazok alanyisága (céltételezése) számára egyenként; együttesükre nézvést pedig *közvetítés*, mely őket egymáshoz fűzi. Ugyanúgy fűzik őt emezek a velük érintkező továbbiakhoz, s hozzák létre együttesen eme közvetítések sokaságával a társadalmi szubjektum dinamikus teljességét: az értékforgalom minden emberi szükségletet kielégítő hálózatát. Mert az érték egyáltalánjának tárgyi megjelenése csak az ő célzatuk alá rendelve, csak az ő szubjektivitásukba visszatérve, megszemélyesedve tölti be általános közvetítő szerepét. Az abban megtestesülő tárgyi általánosság csak testének alanyiságát fenntartva-visszanyerve képes közvetíteni a társadalom öntermelésének *konkrét* teljességét, szervezni természetes tárgyainak rendszerét.

Az emígy létesülő *konkrét* kapcsolatok közvetítik azt az áramlárendszeret, melynek kettős vezetékein egyik irányban a csereérték (P), másik irányban a használati érték (Á) egymásnak megfelelő folyamai haladnak, tárgyi hordozóikban megtestesülve. A tiszta elvont rendelkezés és a társadalom egzisztenciájának természeti lehetőségét hordozó, külső mozzanatai, melyek egymásba minden kereszteződési ponton folyvást átalakulnak, kicserélődnek. A cserében lefolytatott *jelképes* átalakulást az teszi lehetővé, hogy a társadalmi termelés összefolyamatában egy reális önújratermelés egésze folyamatosan megvalósul. A tőke alanyisága a társadalom, a számára természetként kívül adott valóságot egzisztenciájának mozzanataivá alakítja át, tevékenysége révén abba beleépítve a maga célzatát. Ennek az átalakító összetevékenységnek elemeként kaphatja meg a tiszta rendelkezés szabadságának – csereértéknek – egy adagját az egyes alany. Az, aki arra vállalkozik, hogy a maga rendelkezését eme reális átalakítás, a társadalom önújratermelése értelmében, amaz *egésznek megfelelően* használja fel. Az elvont általánost olyan egyséssé alakítja (vissza), mely az egész belső összefüggéseit, arányait kielégíti. Vagyis visszaváltoztatható ismét elvonttá, s eképpen *mint önálló egzisztenciamozzanat fenntartható*, képes megtartani az általánosságban való érvényét: mint *annak különöse* igazolja magát.

A megtermelt árunak értékén való eladásával tehát nem csak a *termék* bizonyítja be áru-voltát, társadalmi csere-érvényét; hanem *egyszersmind a terméket létrehozó alanyiság* (vállalkozás, vállalat) *érvényét*, társadalmiságát szintúgy igazolja.

A vállalkozásában igazolódó alanyiságnak csak nyers, külsődleges formája az egyetlen megkülönböztetett személyben – tulajdonosban, igazgatóban – való ábrázolódás. Ennek a megszilárdult látszata, hogy a vállalkozás az eképpen megjelenő egyénnek a cselekedete.

Ámde honnan ez a látszat?

Mi az, ami ilyenképpen *őbenne* megmutatkozik?

A társadalmi önfenntartás együttműködési hálózatának teljességében a többi önálló mozzanatok által kiszabott kijelölt hely, melynek "ő" képes megfelelni az általa szervezett és megtestesített termelő vállalkozással. Láttuk viszont, hogy az, aki-ami eme külső meghatározásnak ma valójában megfelel és a vállalkozást alkotja, nem egyetlen személy, hanem egy másik, egy belső együttműködés. A külső együttműködés pedig ezen a ponton azáltal teljesül, hogy ez a belső itt áll, s a körülötte kívül-lévők

sokrétű, de nem közvetlen, nem bensővé összezárult reávonatkozását magában egybefoglalja, s őket ezáltal egymás számára közvetíti. A hálózat, egy *csomópontján*, megtestesíti amazok egymásra-vonatkozását, mint önmagára-való vonatkozásokat.

Az ilyenképpen egyediekké határolódó benső együttműködések önállóságai külső meghatározást nyújtanak egymás számára. Különbségeiknek adott egybeesései hordják minden egyes számára a konkrét lét-meghatározást, s kijelölik szükségességét mindnyájuk általánosságának egynemű közegében.

Ennek az *érintkezési* hálózatnak így kijelölt egysége – a vállalat – a társadalmi gazdaság általános összességét: *egészében való* alanyiságát a velük érintkező, általa közvetített többi egységek konkrét sokaságában realizálja. Az ő közvetlen kapcsolatai, partnereinek köre – akik őt egyedde meghatározzák – alkotják számára a reális társadalmiságot, annak működő általánosságát, az általánosnak konkrét/különös megjelenését. S amennyire ezek alkotják őt, úgy az ő életrehívása révén alkotják, tehát ő alkotja önmaga megléte által, hiszen viszonylagos, esetlegesnek megmaradó egységük csakis őbenne áll fenn; a köztük való viszony az ő működése révén s *őbenne testesül meg*. Az egyes tehát *lényege szerint az általánosnak* eme tünékeny körvonalú *különös megjelenése* révén áll fenn, mely épp attól tünékeny, hogy folyvást az ő céltételezése hozza létre.

Ennek az így szintetikusan keletkező és fennálló társadalmi viszonyoknak (alany és tárgy egyesének és általánosának emilyen kibővült reflexiókban való fennállásának) nincs már nélkülözhetetlen szüksége a természetes egyén jelképére, annak emilyen merev egyenlőséggel való alkalmazására a gazdálkodó *egység* megalkotásában. A megtestesítő egyén helyébe a gyakorlat már kifejlesztette a kielégítő, elidegenedett érintkezésformát, a szabályszerűvé tárgyiasult együttműködést és annak köztudatát. Ennek már csak tisztázott fogalmi alakra és annak megfelelő jogi kifejezésre van még szüksége avégett, hogy sajtátszerűségének előnyeit érvényre juttathassa, fölényét igazolja.

A történelem menete összehordta azokat a feltételeket, melyek feleslegessé teszik végre a társadalom létének ezen a pontján, ebben a mozzanatában is azt, hogy a független egyének együttműködése azáltal valósuljon meg, hogy elidegeníti magát egyetlen kivételes egyén számára. Nincs szükség ennek a naiv ábrázolásnak a közvetítő szerepére, mert ennek burkában, ennek egyesítő héja-leple alatt életképesse érlelődtek azok az alakulatok, melyeket emez kényszerült kidolgozni hatalmának fenntartására:

1) a polgári társadalmak demokratikus gyakorlatukban kellő tapasztalatokat gyűjtöttek a testületek alkotásában és azok intézményi ellenőrzésében;

2) a tőkés gazdaság kiverejtékezte magából a szellemi termelés alapelemeit, működésbe hozta annak nyers kezdőformáit;

3) a fejlődésükben késleltetett országok proletáriátusa, miután eltakarította az útból a tőkés hatalmát, eljutott a rutinmunka önhatalmúvá-tételének megatív tanulságáit: csődjéig.

Megérett tehát az idő, hogy a dolgozók együttesen és valamennyien egymáshoz való viszonyaik *általánosságát* szellemi tevékenységüknek vessék alá; közvetlenül az alkotómunka természete és követelménye szerint rendezzék. Az abból és annak számára adódó viszonyokat juttassák érvényre *a társadalmi termelés egészében*.

A hatékonyság növekedésének elővételezése és megelőlegezése

A tőkét *utolérni* – saját eszközeivel, saját terepén – lehetetlenség. A sajátját mindig ő fogja működtetni a legeredményesebben. Csak *történelmileg megelőzni* lehet, olyan újabb formát alkotva, mely az ő korlátai között elérhetetlen.

Kiviláglott az eddigiekből azonban, hogy a tőkét, *mint a termelés társadalmi szervezetét*, mint a nagyüzemi árutermelés formáját, nem lehet feladni, mivel annak helyébe semmi egyenértékű másik szervezeti forma nem áll rendelkezésünkre. Ezzel szemben a tőke közvetlen alanyiságát, a tőkét *mint magántulajdont* sikerrel helyettesítheti, sőt túlhaladhatja a tőke működésének alkotófolyamatként való felfogása; az alkotóknak mint alkotók különös közösségeinek, s nem mint tőke-tulajdonosoknak rendelkezéshez-juttatása a termelőerők felett. És a másik oldalról nézve: ha a társadalmi *tulajdonnak* van értelme a tőkés magántulajdonnal szemben, úgy ez csakis abban lehet, hogy a tőke feletti rendelkezést nagyobb mértékben képes a hatékonyságtól függően elosztani, mint a magántulajdoni rend. Gyorsabban képes megvonni a kevésbé hatékony rendelkezéstől, s átadni a leghatékonyabbnak. A tulajdon – amennyiben ténylegesen érvényesíti formáját a termelőerők feletti rendelkezésben – a nagytőke működésében különvált a szakszerű igazgatástól. Azzal szemben felügyeleti szerepbe szorult vissza, az átfogó stratégiai döntések hozatalára, jobbára azonban csak azok elbírálására korlátozva. A tényleges kezdeményezések általában az igazgatás szintjén születnek, a szakapparátus felhasználásával.

A tőkés rendelkezés jelenjének és alakulási irányzatainak tüzetesebb fogalmi elemzéséből kitűnnék: a tőke prokrusztesz-ágyába szorított gazdálkodásnak is ugyanazokban az irányokban sarjadnak intézményei, mint melyeket a magunk térfelén tapasztalhatunk, illetve a magunk jelenségköréből elemeztünk. Ott ezeket, a maga határain, a magántulajdon feltartóztatja és visszanyesi; nálunk viszont ez a határ nem szent; csak az marad kérdés: találunk-e megfelelő formát a felismert irányokba való növekedés számára. Ott a tulajdon természetéből kényszerűen következik a döntések hierarchikus rendszere, s a döntéseknek, személyhez-láncoltságuk folytán, ténybeli következményeik bevárására való utaltsága. Rámutattunk már, hogy a mi tulajdonviszonyaink elvi lehetőséget hordoznak a döntések következményeinek a lehető legkorábbi pontról való visszakapcsolására. Ez a lehetőség jelenleg hangsúlyozottan csak elvi, hiszen ezidőszert az apparátusi irányítás még nem tört meg, s ennek természete és gyakorlata merevebb hierarchiát tart életben a mi gazdaságirányításunkban, mint a leggörcsösebb kapitalizmus; a vezetőket még mindig szinte teljesen mentesítve döntéseik következményei alól. Míg ezen politikai szervezetünk túl nem lép, addig csírátlan, magvatlan minden reform, csak azután válhat nyitottá a hatékonyabb elgondolások és tervek számára minden tisztség, minden társadalmi szerep.

Mivel az áruterelő társadalomban a csereérték az egyetlen tárgyiasult formája az érték általánosságának, így a pénz itt *minden értéknek* mércéjeként működik. Így a szellemi teljesítmények értéke is csak ebben való leképezése alapján válik *általában*

összemérhetővé. Az alkotás a termelőfolyamat *konkrétságában* mint a termelőerők hatékonyabb *minőségűvé* átalakulása jut érvényre; *általánossága* pedig az értéktermelésben, mint értéktöbblet testesül meg, s ekként nyeri el mennyiségi, azaz tőkeként való igazolását.

Ez a leképeződés azonban többszörös közvetettséggel megy csak végbe, ami időben jócskán eltávolítja őket egymástól, s az értékelődés így *utólagos*, míg az alkotásokba foglalt és azokra vonatkozó döntések *előzetesek* kell legyenek; messziről kell megelőlegezzék majdani realizációjukat, kifejeződésüket a termék-, illetve értéktöbbletben. A pénzalakban megjelenő értéktöbblet viszont csak újabb alkotótevékenységeket megfizetve és azok eredményeiben konkretizálódva juthat vissza az anyagi termelésbe úgy, hogy ott ismét többtermelést s végül értéktöbbletet hozzon.

Tudatosítsuk egészen világosan emez összefüggés időbeli vonatkozását: a szellemi termelésben folytatott intenzív felhalmozással *kimélyült* a termelés költségeinek *megelőlegezése*. Ennek összefüggései szerint az évi terméknek az évi költségek feletti többlete nem az azévi szellemi tevékenységek realizálódása, hanem a folyamatban lévő *termelési* ciklus benső felhalmozásából, a korábbiakban létrehozott szellemi alkotásoknak a termelőerőkben való megtettesítéséből ered. A szellemi alkotásokból fakadó többlet nem az alkotófolyamat végén, hanem majd az annak felhasználásával készült anyagi termék értékesítésekor jelentkezik. Az ezen alkotásokat létresegítő és a termelésben érvényesítő rendelkezések hamarabb voltak esedékesek, mint járadékuk megjelenése, s ezért a szellemi munkának a termelésben nem a *belőle fakadó többletrel kellett rendelkeznie*, hanem olyan másikkal, melyet megelőzőleg hoztak létre – lehet, hogy ugyanazok, de ugyanúgy lehet, hogy mások. Az értéktöbblet két időbeli meghatározás között hasad fel: a jövőt megelőlegező cél és a cél teljesülését elbíráló múlt mozzanatára.

Véletlenszerűen megeshet – akár gyakorta is – hogy valakik egymást követő két vagy több ciklusban is "játékban maradnak", s így rendelkeznek saját alkotásuk többlettermékével *is*. Ez azonban esetleges; az viszont szükségképpen, hogy senki sem maradhat vég nélkül játékban, pláne nem változatlan szinten és szerepben. A rendszernek pedig az általános esetre kell szabályt alkotnia és biztosítékokat kiépítenie – ez esetben alapvetően a cserélődésre; az új alkotói eredmények behatolására; a megelőző ciklusokban keletkezett és a mostaniban realizálódott alkotások többleteivel való *alkotói* rendelkezésre. A realizált többlet *elvszerűen* mindig nyitva kell álljon arra, hogy a mások alkotói működését és idegen alkotások termelő megtettesítésének költségeit fedezze. Eszerint lényegéből fakadóan társadalmi: *idegenek által közvetített*, a sajátjához csak amazok révén juthat hozzá; aminek megfelelően kell nyújtja másoknak ugyanezt a közvetítést.

A járadék időviszonyaiból az következik, hogy az évi alkotómunka csak kis részben realizálja járadékát azévi jövedelmében; nagyobb részét csak távolabb éri majd el. Tisztáztuk azonban azt is, hogy az alkotómunka viszont saját eredményével kell legyen megfizetve. Az alkotómunka időben távoli pontokon jut jövedelméhez – ahhoz is csak akkor, ha közben a vállalat megfelelően működött. Az erre való várakozás teszi az alkotókat jövő-érdekűvé, alkalmassá arra, hogy részesedjenek a termelőerők felett való rendelkezésben. Az – nem merem mondani, hogy már csak "egyszerű," de

mindenesetre – már csak számviteli kérdés, hogy miképpen történhetnék ezek kiszámítása, előlegezése és fizetése.

Az alkotások értékelésének alanyi, és tárgyasult (gépi) rendszere

A szellemi alkotások értékének van ugyan sajátos kifejeződése is, de ez egyelőre a szubjektumba foglalt, az egyének közti érintkezésben és azok együttes aktusaként áll még csak fenn. Tőlük elkülönült olyan tárgyasulása, mely rajtuk kívül *általánosságá szerint* működnek, nincsen kifejlődve.

Nem beláthatatlan azonban az az út sem, mely innen továbbvezet a szellemi teljesítmények saját kritériumainak érvényesítéséhez.

"A logika a szellem pénze – írta Marx, Hegel értelmezésének vázlatában (*Kéziratok*: 102. l.). Tehát ugyanolyan elvont általánossága az *ismeretek* rendjének (ma: információknak), mint a pénz az áruvilágnak. Általábanvaló rendelkezés a tárgyasult munka felett; *érték-jel*, ámde másfajta értéké.

A szellemi teljesítmények társadalmi működtetését vizsgálva azt látjuk, hogy nélkülözhetetlen számunkra egy olyan *közeg*, melybe vetítve a *különböző* szellemi (tudományos) eredmények egymással viszonyíthatók, *értékelhetők*. E nélkül nem jöhet létre szilárd munkamegosztási rendszer a szellemi tevékenységek terén. A szellemi alkotások egymásújítsa nélkül lehetetlen benső összefüggéseik hálózatának tárgyszerű működtetése.

Nyilván mindenkit felháborít az ostoba kérdés: mi a nagyobb mű, Edison elektromos izzólámpája, vagy Bartók III. Zongoraversenye? Pedig ami ennek a kérdésnek abszurd (látszatú!) lényege, azt kell gyakorlatban megválaszolnia társadalmi rendszerünk továbbfejlődésének.

Valamilyen – anarchikus – választ ad mai gyakorlatunk is, de ennek a válasznak az igaztalansága nyilvánvaló. Találmányi és szerzői jogok rögzítése alapján pénzt fizetnek a művek használatáért, esetleg birtoklásáért. Ezek a pénzek és a művek áruforgalma azonban semmi esetre sem *ábrázolják* a művekben megtestesült szellemi teljesítmények arányait, oly szeszélyesen függenek a társadalom egészének műveltségétől, átélt igényétől, mely a művekkel szemben keresletképpen megjelenik. Ezért még a legdurvább pragmatikus értelemben sem bízhatjuk rá végképp az értékek sorsát, a róluk való döntést, érték-ítéletet. Már akkor is igazolódik ez, ha a legpopulárisabb alkotások területére pillantunk és – teszem – azt vesszük számba, hogyan alakul a slágerlisták élén a népszerűségi sorrend. *Mutatis mutandis*: hasonlóan ingatag eredményeket találunk a tudományos közlemények idézettségi listáinak értékelésében (scientometria).

A termelésben a szellemi teljesítmények nem társadalmi fogadtatásuk kollektív alanyisága, hanem *tárgyi érvényük* alapján kell minősítést kapjanak. Olyan módon kellene tehát egymással viszonyba lépjenek, melyből ki van kapcsolva a szubjektivitás. Szubjektív eredetük maradjon mögöttük, mert olyan közegbe lépnek, mely valamennyiüket egyaránt tárgyasítja, közös tartalmuk alapján, vagyis saját lényegük szerint.

A matematikai (digitális) ábrázolás közegében elvégzett logikai elemzés és összehasonlítás ennek a követelménynek – elvben eleget tudna tenni. A számítógépek jelenlegi különféle alkalmazásai rohamosan konvergálnak erre felé. Igaz, ha ebben a gyakorlati rendszerben – a társadalom számítógépes irányító és nyilvántartó műveleteinek hálózatában – tételezzük fel az alkotások általános értékelő összehasonlításának mechanizmusát, akkor olyan művelési szinthez jutottunk – olyan szűkebben vett különös közeghez – mely nemcsak az értékelés, hanem maga az általában való alkotó tevékenység számára is a legkedvezőbb közeg. Egybeesnék a kettő: egy új termelői elgondolás logikai redukciója, illetőleg felvétele az egyetemleges tudományos, gépi nyilvántartás rendszerébe. Egyben valósítva meg az elgondolás ismereti kritikáját – tehát továbbépítését – és elért érvényének tisztázását. Sőt, harmadikként, ez a művelet magában foglalja az alkalmaztatás felőli döntés mozzanatait is – hiszen annak alapja szintén az új elgondolásnak egybevetése a már meglévőkkel.

Épp ezek az egybeesések mutatnak rá, mennyire vakmerően találó a marxi metafora, amelyből kiindultunk. A pénz is ellentétes műveleteket egyesített magában önszabályozó folyamattá az egyneműsítés révén.

A tudományos eredmények logikai szerkezetének egyöntetű leképezése a számítógépek digitális közegében olyan tárgyiasítás, melynek egyneműségében azok önszabályzó összefolyamattá zárulhatnak egymással. Az így megvalósuló tárgyi egyneműség elválnak a hozzá tartozó alanyiságok különműségétől. Azokkal szemben közömbössé válik és esetlegességeiket a maga rendszerén, annak működésén kívülre szorítja. Ezzel megszünteti az *eleven alá-felé rendeltségi viszonyok* szükségszerűségét a munkaszervezetekben – hiszen az ott uralkodó viszonyok alapját képező értékelést a tárgyiasult rendszer szolgáltatja immár. Önmaga értékelését – azaz gondolatainak érvényét – minden egyén ebben a rendszerben kell elismertesse; mintegy ettől kell *kikényszerítenie* azt.

A jelenben viszont... Az igazság általánosságának csak szubjektív megtestesüléseiben működő közege van; az egyéni átélésekben (gondolkodásban), ezek közlésében és belátásában. Ez az értékforma kötve hát különösségének eme övezetéhez és meghatározásához. Ennek a különösségnek alávetve működik társadalmilag az alkotás érvénye a vállalat külső és belső érintkezéseinek hálózatában, szubjektívan és helyileg. Ebben a közegben anticipálható, megelőlegezhető, értékelhető.

Az alkotásoknak már a maguk szubjektív közegében következetesen keresztülvitt értékelése is lehetővé tenné a *csereértékben való* objektív igazolódásukat és ezáltal tárgyi értékelésük elővételezését a termelőfolyamatban. Ezt pedig az alkotók együttes örendelkezése valósítaná meg: az alkotói demokrácia uralma a társadalmi termelőerők s azok működése felett.

Amennyiben a logika csakugyan "a szellem pénze", akkor ma kétfelől kell fűrnünk a társadalom új értékrendjének alagútját a kapitalizmus örökségének szikláján keresztül, s a két ágnak közepén kell találkozni. Egyfelől mélyíteni benne a tudományos és műszaki eredmények és folyamatok számítógépes nyilvántartásának rendszerét; fejleszteni az ebben való viszonyulások módszerét, hálózatát. Másfelől ugyanakkor elmélyíteni a szellemi alkotások értékelésének mennél szélesebb és

következetesebb *gyakorlatát* a csereérték formája szerint, az ezáltal meghatározott viszonyok között.

A két ág között már ma is van összeköttetés: az alkotói demokrácia hatékony támogatást meríthet tudományos eredmények számítógépes *nyilvántartásából*. Annak segítségével – megfelelő széleskörű megvalósításával – az alkotók (egyének és csoportok) jogvédelme viszonylag szilárd tárgyi alapra kerülhet érintkezésük valamennyi területén, együttműködésük minden szintjén. Mindazonáltal egy ideig még ez az alap csak támasztékot adhat a szubjektív, eleven ítéletnek, de nem végzi el, nem helyettesíti még azt. Márpedig ez a kulcsa: a tudományos eredmények elbírálása, összehasonlítása. Természetesen elsősorban azoké, melyek közvetlenül a termelésre vonatkoznak, tehát a műszaki- és gazdaságiaké; ezek között is: azoknak, melyek a termelésben már alkalmazva benne működnek összehasonlításra amazokkal, melyek bevezetésre esedékesek és erre aspirálnak. A termelés társadalmi szubjektumának kiépülése ugyanis csak erre alapulhat, *csak ettől függően szervezheti magát, oszthatja fel magában a termelők feletti rendelkezést*.

Alkotói verseny a termelők elosztásáért – azaz demokrácia a gazdálkodásban

Alkotóműhelynek neveztük azt a csoportot, mely összegyűjti, megalkotja és feldolgozza a jövőt illető belső- és külső információkat; belőle célkitűzést és módszert, stratégiát, taktikát és igazgatást épít a vállalat összetevékenysége számára.

Ennek a műhelynek bizonyára meglehetősen lazák és rugalmasak a körvonalai. Működésébe tehát sok mindenki kapcsolódhat. Mindenesetre ennek a műhelynek működése eredményezi a termelékenység-növekedést, s következőleg az abból fakadó többleteket. A vállalat *belül* tehát ennek tagjai az illetékesek, és *felkészültek* az ilyen vonatkozású döntések meghozatalára. Ehhez viszont megfelelő indítékokkal – jelen körülmények között – csakis benne való érdekeltségük ruházza fel őket, vagyis az, ha jövedelmük ettől függően alakul. Méghozzá nem szeméérték, vagy uralkodói kegyek szerint, hanem az eredményekben való személy szerinti részességük, azaz objektív teljesítményeik szerint. Minélfogva ezeket a teljesítményeket csakis a járadékkal arányosan, vagyis abból lehet hathatósan megfizetni.

Az anyagi többletek termeléséhez vezető szellemi tevékenységek munkamegosztásának társadalmi kifejlesztésével a társadalom termelők feletti rendelkezés nyitottá vált, s lehetséges, hogy a társadalom önrendelkezésében – rögzített, törvényes feltételek mellett ugyan de – bárki ill. mindenki részt vehessen. Minden társadalmi erő felett rendelkezék az, aki megelőző teljesítményei és aktuális elgondolása alapján azt a leghatékonyabbá tudhatja tenni.

Egy alkotóműhely, kezdeti sikerek után kialakíthatja a maga rendszeres utánpótlását; ezzel egyszersmind megőrizheti rugalmasságát, radikális változásokra való képességét is. Oszródások, egyesülések, belső konfliktusok és szerepcserék, változások bonyolódhatnak le benne anélkül, hogy ezek egzisztenciáját, további működését szükségképpen veszélyeztetnék. Szellemi teljesítményeinek a nyílt külső és belső verseny által való folytonos bírálata szabályozhatja és fenntarthatja egységét. Sőt fenn *kell* tartania, mert a vállalat fennmaradása – változásai közepette megőrzött

folytonossága – csak a magját képező szellemi műhely kiegyensúlyozott működésén alapulhat. Amelyik vállalat ilyen műhelyt nem tud kialakítani, az életképtelen. Magtalan, lényeg nélkül való az intenzív felhalmozás követelményeivel szemben, tehát el kell pusztulnia mint társadalmi alany, s a benne egyesült alkotóknak szétesznie más, potensebb szervezetekbe. Az eredményes alkotóműhely közegének belső demokratizmusa meglehetősen biztonságot nyújthat – ha változó szerepekben is – a jól beilleszkedett egyén számára. Ilyen közösségben a szerepek átértékelődése a teljesítmények alapján, válhatik teljesen magától értetődővé – s ezáltal elviselhetővé; ha nem zökkenő, de legalább törésmennessé is.

Az efféle közösségben, ha meghatározó jelentőséghez jut is valamely egyén, a döntő, a voltaképpeni szubjektum, amely vállalkozik, a vállalatban cselekszik és időben állandó marad: a műhely "szelleme". A benne együttműködők sajátos viszonya, viszonyulásuk módja, stílusa; huzamosan ható alap gondolata, nemzedékeket túlélő és befoglaló paradigmája. Iskolák, patinás cégek, jóhírű intézetek – régtől ismerős ez a "lény", csak az eddigiekben mindig függő helyzetben, fenntartó tulajdonosa mögött. Mint nem lényegtelen, de eddig mint másodlagos, melynek létmeghatározása – alapja – nem önmagában, hanem rajta kívüli másban, az őt megelőző anyagi termelésben van. Most viszont ő jut önmeghatározáshoz. Az anyagi termelést maga alá rendelve kezdhet alapjává válni saját létének, ami által most már kifejthetné tulajdon nyugvó lehetőségeit, saját szerűségét. Saját minőségének közegében önnön teljesítményei dönthetnének fennmaradásáról és mibenlétének alakulásáról. Folytonosan kiteve külső (szubjektív és objektív) elemek behatolásának – nemcsak lehetőség, hanem ténylegességgéppen – és meglevő alkatelemei kiválásának. Fennmaradását azonban épp ezen ellentett folyamatok egyensúlya, kölcsönössé-rendeződése hozná meg. Egy vállalat konkrét adottságában és szerkezetében, valamint a külső együttműködők között s a piac illetékes zónájában való tájékozottság kétségkívül szükséges a vezető számára, de az informatika és távközlés mai – s méginkább holnapi – körülményei között ennek *időszerű* elemeit könnyebben szerzi meg a mozgékony, mint a hosszas gyűjtögetés.

A csődök valódi megoldása ez lenne. Első renden megelőzőképpen: ne kerüljön rájuk sor; másodjára azonban – ha valahogy mégis csőd szélére jut egy vállalat – nyílt hasznosítási pályázat formájában. Nem az öreg hivatali rókák csődfelszámolási bizottságával, hanem az érvényesülést kereső, friss képzettségű és ötletgazdag fiatalok előtti térnyitással. Akik nem végbizonyítványokkal és ajánlólevelekkel, hanem tervpályázatokkal jelentkeznének, melyeknek elbírálása nem szakigazgatási, hanem jogszolgáltatási feladat kellene legyen.

Vajon kerülhetnének-e tömegesen végzetes lemaradásba vállalatok, ha vezetésükért, annak minden szintjén, érvényesülésre törő fiatal tehetségek nyomulnának előre, s a hivatalban lévő "öregeket" versengésük ostroma alatt tartanák? Az életkorral való előrehaladás a vezetőállások és jövedelmek számlátráján egy letűnt kor termelés-szerkezetének felelt meg. Annak, amelyben a kézműves gyakorlatból a hagyományban gyűlemlő termelési tapasztalok irányították még a termelést. Ezek szerepe azonban nemcsak műszaki tekintetben, hanem már a gazdasági és szervezeti téren is mérhetetlenül lecsökkent.

A termelőerők bármilyen szintű egységének a folyamatban lévőnél hatékonyabb felhasználására bármikor, bárki tehesen javaslatot. S ha a kellő mérvű értéktöbblet kilátásának kellő valószínűsége bebizonyosodik: övé kell legyen a megvalósításhoz szükséges rendelkezés.

Nyilvánvalóak azonban első pillantásra a rendelkezés ekkénti felosztásának csapdái és nehézségei. Amikkel szemben ma még egyetlen igazi biztosíték az alkotói demokrácia. Minden efajta érdek – egyéné és közösségé – nyílt és egyértelmű megjelenése, és azonos esélyekkel való érvényesülése. Ennek kulcsa viszont az elbírálás; a meglévő és várható teljesítmények összehasonlítása. Erre az összehasonlító értékelésre nézve állapítottuk meg az előbbiekben, hogy a jelenben még alanyi feladat, döntő részükben az eleddigi tulajdonosi funkciók maradványa.

A termelőerők kiosztása az alkotók (csoportok és egyének) között termelői hasznosításra, működtetésre azok értelmében kell megformálódjék, amiket a szellemi termelés alanyi szerkezetéről megállapítottunk. Azon szintű közösség – illetve annak választmánya, képviselője – kell tulajdonosi döntést hozzon, melynek érdeke közvetlenül fölötte áll a felmerülő tervnek, javaslatnak.

Az így formált viszonyok képesek lehetnének ellenállni a tulajdoni irányban visszahúzó erőknél. Kellő érdeket állítanának azzal szembe, s az érdekelteknek önvédelmük jogszerű lehetőségét biztosítanák. A rendelkezés pozícióit többé nem sajátíthatná ki valamiféle hatalmi csoport, azok közt szövődő viszonyossági rendszer. A társadalmi termelőerőkkel való rendelkezés nem válhatna ismét osztályszerű kiváltsággá (mint a brezsnyevi korszakban), hanem megőrizné nyitottságát.

A gazdálkodás minden egyedi konkrétusága elkülönülne az államtól. A gazdálkodó egységek működésének autonómiáját, sajátosságainak kifejtését nem veszélyeztetné többé a központi hatalom, mert ő csakis a társadalom összességének alanyaként, eme *lényegének megfelelő általánosságban* léphetne fel. Ezeket az általánosságokat törvényekben fogalmazná meg és deduktíve biztosítaná betartásukat. Ebben a helyzetben vele szemben a vállalat jogi személyiségének önállósodása, elkülönülése a természetes alanytól, melyhez tapadva korábban megfogalmazódott, újabb létfokozatába emelkednék. Kategóriális sajátosságai, önmeghatározása tisztább alakot nyerne. A két mozzanat – állam és vállalat – egymás tisztább vetületeiképpen (reflexió) jelenítenék meg a termelés társadalmiságának egészét, illetve belső mozzanatait, egymást közvetítésük folyamatát. A természetes egyén a maga elidegenült együttműködéseivel így léphetne szembe. Léteinek általánossága nem jelszerű elvontságban (pénz) és tagolatlan nyers egységben (vagy központi – vagy magántulajdon), hanem lényegisége belső mozzanataira szétválva lenne felfoghatóvá és megfoghatóvá számára, s ezzel alakíthatóbbá, szabályozásra hozzáférhetőbbé válnék.

.....

Visszaérkeztünk kiinduló kérdésünkhöz.

A társadalom termelőerői feletti rendelkezés lényegi egészében a politikai hatalom kezében van ma is; a politikai hatalom viszont az önállósult és a társadalom egésze fölé emelkedett végrehajtó apparátus kezében. Ez a réteg – nem szabad elhatározása, hanem tehetetlenségi nyomatéka szerint – *önmaga* újratermelését, sőt növelését

célozza, s ezt a végzetes meghatározást kényszeríti a társadalmi termelés egészére is. Az ebből fakadó válság elhúzódó és fokozódó engedményekre kényszerítette őket, engedményeik azonban még mindig nem érték el a hatalom megosztásának mértékét, sem a gazdaságban, sem a politikában. Mindkettőre pedig csak az apparátusnak van lehetősége igazán – legalábbis a további hanyatlás elkerülésének esélyével. Mindenki más csak az ő közvetítésükkel, vagy hatalmuk megdöntésével férhet hozzá ezekhez.

Ez a megosztás – kétségtelenül saját helyzetének felszámolásához kell vezessen végül, amitől érthetően viszolyog. Kár volna azonban alábecsülni azt a szemléleti és tájékozódási átszineződést, mely eddig már lezajlott bennük a válságláncolat és az elhúzódó reform-huzavonák eredményeképpen. Válhat ez akár egy belső átalakulás kezdetévé, s nem is volna példátlan. 150 évvel ezelőtt az akkori reformkor magyar nemesi osztálya képes volt saját kiváltságaival szembefordulni és az átrétegződést elvállalni az ország polgárosodása érdekében. Hátha mai "nemességünk" is megérlelődött már erre?

Nemcsak azért lenne erre szükség, hogy mint eleven hatalmi úttorlasz elmozduljon a haladás elől, hanem – láttuk – ez a hatalom foglalja le a termelésnek azokat a többleteit, melyek benső felhalmozásra kéne kerüljenek. Maga a népességnek az a hányada, mely ma meddő – ha nem éppen kártékony – kicsinyes végrehajtó hatalmat gyakorol, kellett volna ehelyett a szellemi felhalmozásba kerülnön, s ma termékeny alkotómunkát folytasson a szellemi termelő-ágazatban. Az ő jelenleg meddő fogyasztásuk – mely a nemzeti jövedelmet súlyosan terheli – kellene termelő fogyasztássá átalakuljon.

Az ehhez vezető átalakulás döntő lépése – a reformtapasztalatok már bősséggel rámutattak – olyan termelői autonómiák (vállalatok) megteremtése, melyekben az érték-többlet ismét hajtóerővé válik, felszabadulva mind a tőkés, mind a központi hatalom nyomása alól. Az események eddig olyan irányba tartanak, mely a fentieknek megfelelhet. Nem szükségképpen azonban! A folytatás és a kimenetel még bizonytalan, mert nem jött létre eleddig olyan tömör és egyértelmű csoportja a társadalomnak, mely ebbeli érdekelttségét felismerte volna és tudatosan követné. A történelmi előzmények folytán maga az alkotó értelmiség sem, mert annak kiábrándult öntudata – ideológiai horizont híján – megrekedt a mindennapiságban. Jövőt csak a múltban, az ott megszakadt "legitimációkban" képes keresni – egyelőre. Nemzeti egységben, népi érzésvilágban, illetve ezek vetületi ellentettjében, a magántulajdonban és individuális önélvezetben – jobb híján.

A jövőről, a fejlődés útjáról szóló eszményképe nincs a munkásosztálynak sem – hiszen rámutattunk a mostanság feltáruló dokumentumok tanulságára – korábbi eszményeit is a vele azonosuló értelmiség alkotta meg számára. A köztük való szövetséget pedig a munkáshatalmat kisajátító apparátus lerombolta, újjáépülését sikerrel és következetesen megakadályozta. Eközben a régi eszményeket felélte és súlyosan kompromittálta, újakat viszont képtelen volt alkotni – benső társadalmi meghatározottsága ellenében.

Ezt a benső meghatározottságot csupán *a válság tudata* nem küzdheti le tartósan és végképp. Ehhez a két alapvető osztály – a munkásság és az alkotó értelmiség – öntudatának nagyon gyors kifermődése szükséges. A termelőerők állapotában adott

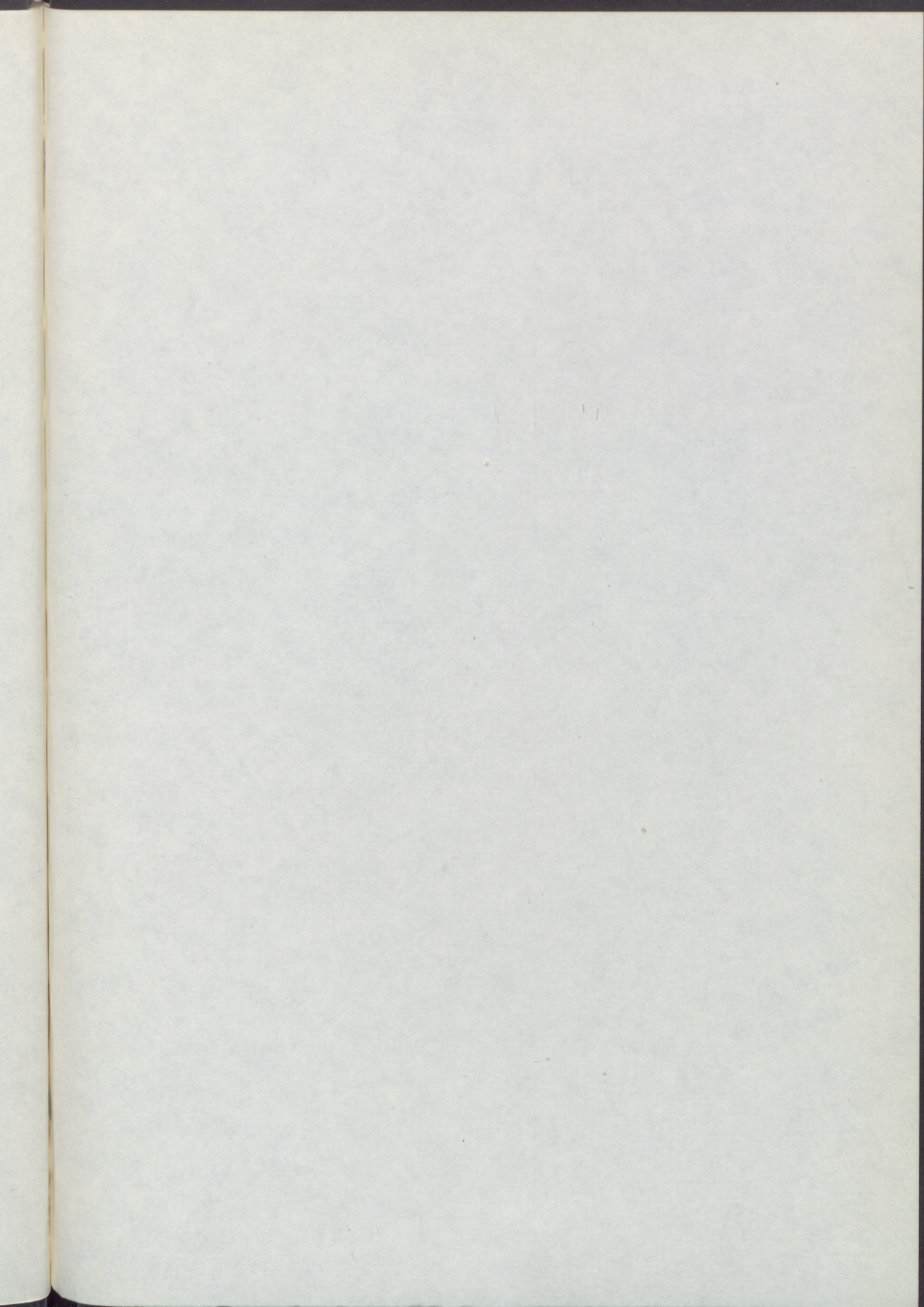
ellentétük és egységük világos kifejeződése a társadalom önrendelkezésének központi övezetében: a politikában. Ezen belüli küzdelmük és afelett kiépülő szövetségük – mely ha létrejön, határozottan maga alá rendeli végrehajtó apparátusát. Visszatereli a működéshez tényleg szükséges keretek közé, a palackba, amelyből kiszökött.

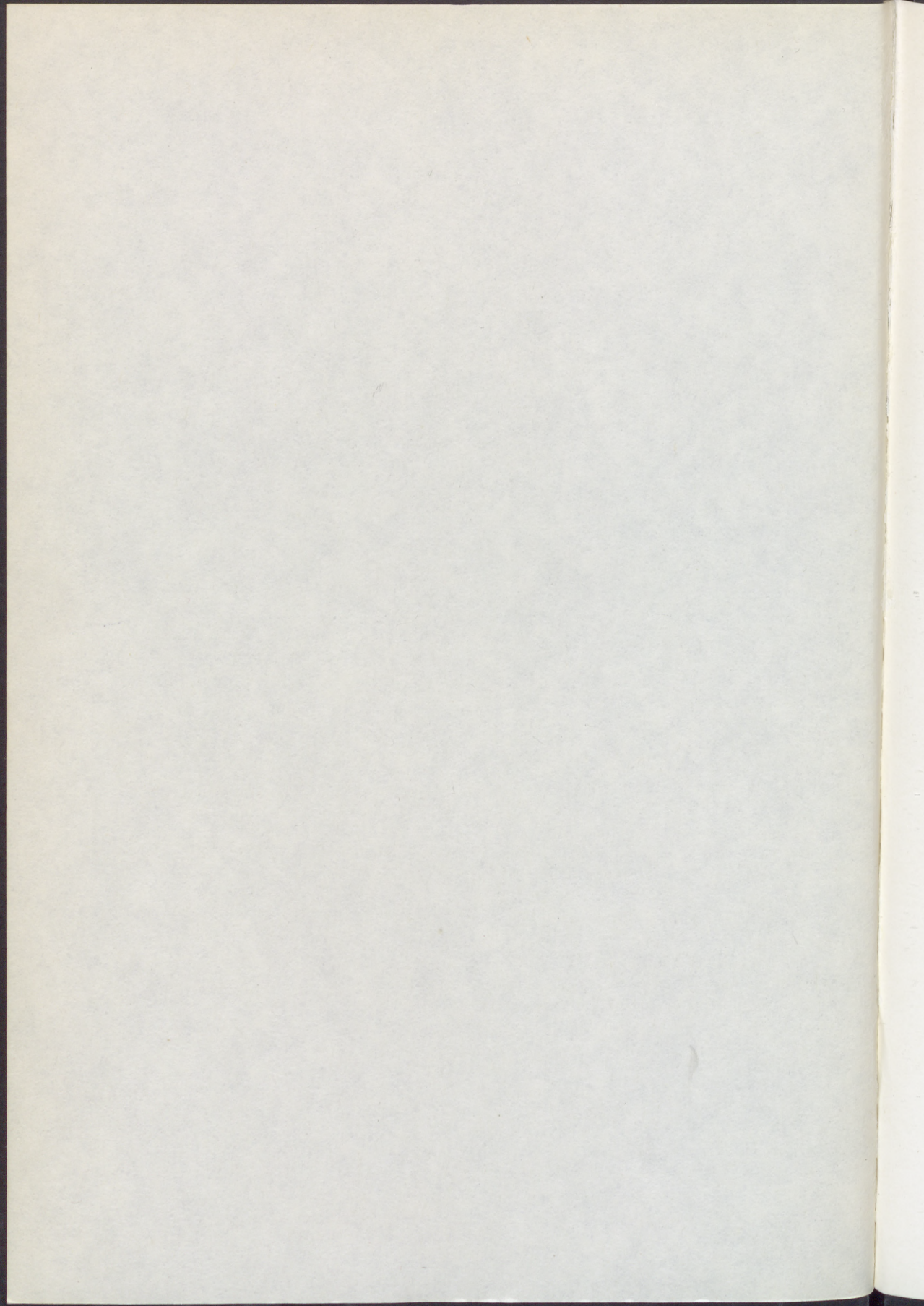
Autonómia nélkül nem lehet az időszerű társadalmi eszméket kidolgozni. A cselekvő megvalósítás távlata híján a gondolat visszahanyatlík a tragikus érzelmek alá, az álmodozás, vagy az önkínzás kárpótló kielégülésébe. Válsághelyzetben – mint a jelenlegi – fakadhat önerejéből is az autonómia, ez azonban a konfliktusok gyors éleződésének az útja. Korábban errefelé tartottunk. Jelenlegi eszmény- és elméletnélküliségünkkel veszedelmes lenne annak kifejtésébe visszatévednünk. Védve pedig nem vagyunk ez ellen, mindaddig, míg gondolatainkban *a jövő társadalmi formáinak* használható képe ki nem rajzolódott.

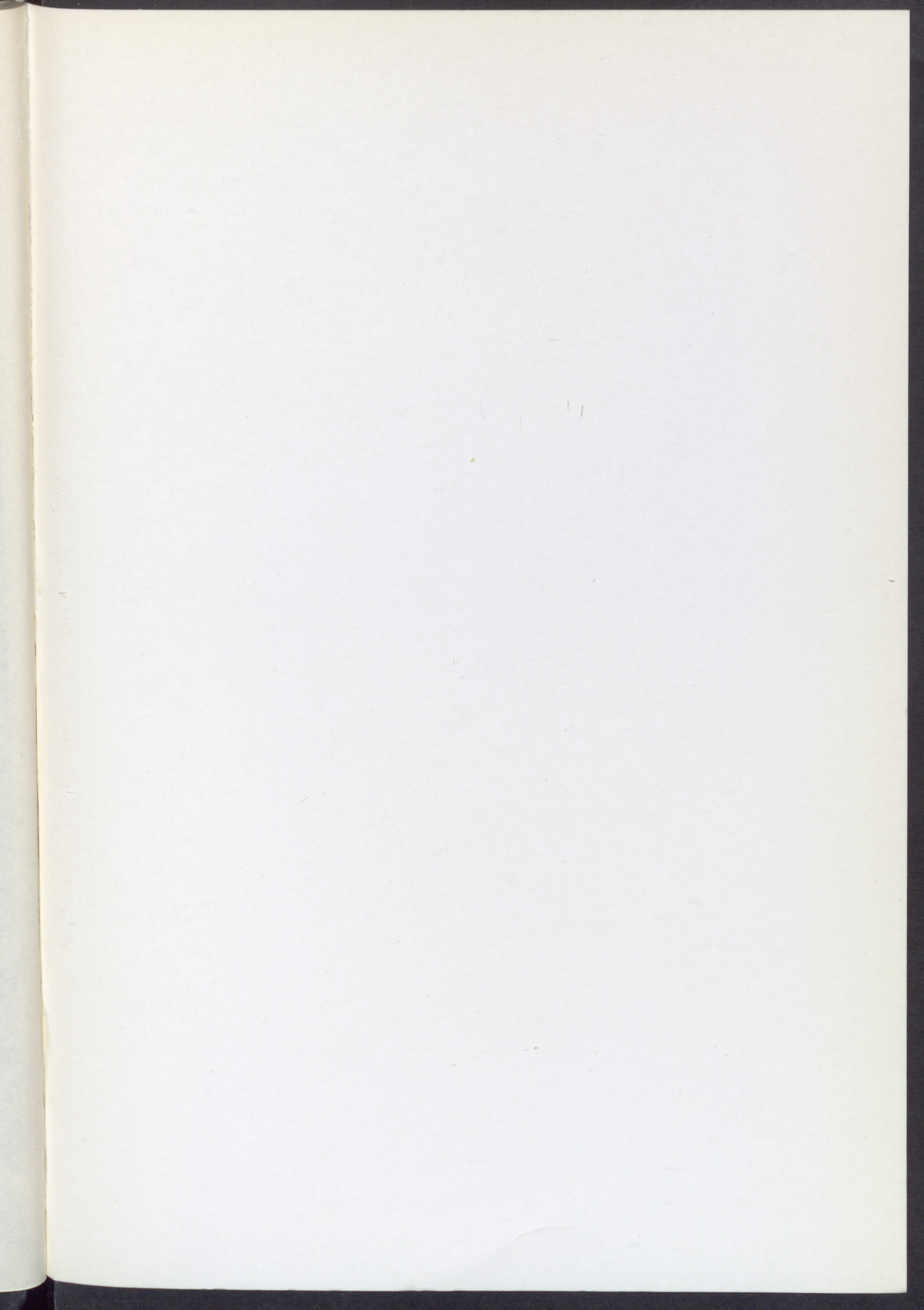
1989. február 20.

Csanády András

5964-2